

"Yunan adalarından birinde yolcuları Gülnihal'e bindirirlerken"

Bursa'nın Zenginliği

Göçmenler

Editör; Dr. Zeynep Dörtok Abacı

Bursa'nın Zenginliği: Göçmenler

Editör
Dr. Zeynep Dörtok Abacı

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Özer Ergenç
Prof. Dr. Tayyar Arı
Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu

OSMANGAZİ BELEDİYESİ YAYINLARI

Bursa'nın Zenginliği Göçmenler

Proje Koordinatörü

Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu

Araştırma Ekibi

Doç. Dr. Cafer Çiftçi
Yrd. Doç. Dr. İsmail Selimoğlu
Yrd. Doç. Dr. Hülya Taş
Arş. Gör. Fulya Düvenci Karakoç

Editör

Dr. Zeynep Dörtok Abacı

Fotoğraflar

Yrd. Doç. Dr. Hülya Taş
Dr. Neşe Öztimur
Ön Kapak: Ali Demirkan,
Mücadele Konut ve Yerleşimleri,
Ankara, 2004, s. 268
Arka Kapak: Tarihçi Mahmut Bi
Arşivinden

Katkıda Bulunanlar

Doç. Dr. Kemal Arı
Yrd. Doç. Dr. Muammer Demirel
Yrd. Doç. Dr. Hülya Taş
Dr. Neşe Öztimur

ISBN 978-9944-0445-4-7

Basım Yılı ve Yeri

Aralık 2008 - Bursa

Tasarım

C.E.M. Ajans
www.cemajans.com

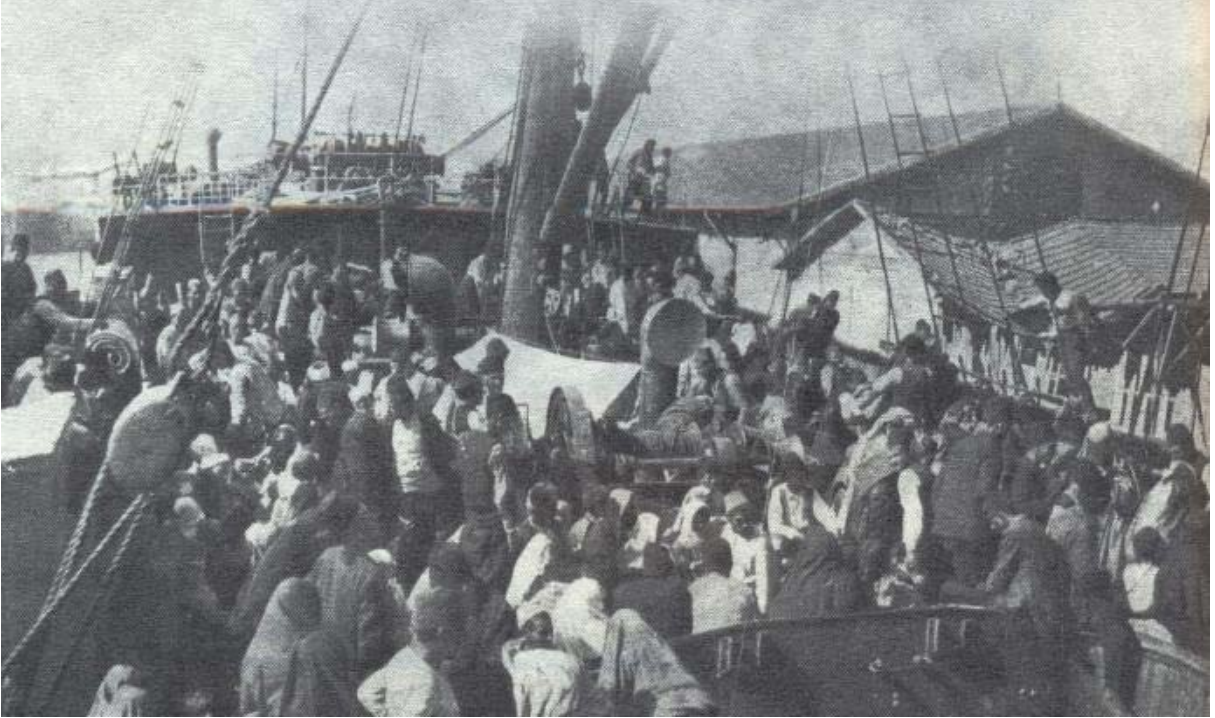
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Bölüm 7 Tarihsel Süreçte Mübadele ve Bursa

Tarihsel Süreçte Mübadele ve Bursa

Kemal ARI

Doç. Dr.
Dokuz Eylül Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve
İnkılap Tarihi Enstitüsü
İzmir

Mübadele ve Tarihsel Süreç

Lozan Barış Konferansı'nda son şekli verilen barış metni 24 Temmuz 1923'te, İsviçre'nin Lausanne kentinde; Türkiye, Yunanistan, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Bulgaristan, Portekiz, Belçika, S.S.C.B. ve Yugoslavya delegasyonu tarafından imzalandı. Lozan Üniversitesi'nin konferans salonunda imzalanan ve Yakınoğu'ya barışı getiren bu antlaşmaya Türkiye adına Mudanya görüşmelerinde diplomatlık başarısını göstermiş olan, savaş günlerinin Batı Cephesi Komutanı, o günlerin de Dışışleri Bakanı İsmet Paşa imzasını koydu! Konferans Türkiye ile batılı ülkeler arasında, yıllardan beri süren savaş ortamına son vermek, barışı yeniden sağlamak amacıyla toplanmıştı. Birinci Dünya Savaşı, 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nın müttefikler ve Osmanlı Hükümeti arasında imzalanmasına karşın bitirilememiş; Anadolu'daki ulusal direniş nedeniyle savaş, üç buçuk yıl daha fiilen/eylemlilerle sürmüştü? Bu sürecin sonunda koşullar değişmiş, doğal olarak, çözülmesi gereken sorunların nitelikleri farklılaşmıştı.

Konferansta tarafları savaşa sürükleyen bu etkenlerin irdelenmesi ve sonuca

bağlanması gerekiyordu. Savaş sonrası ortaya çıkan yeni oluşumlar da var olan sorunlara eklenmişti. Bunların bir kısmı savaşların doğal sonucu olarak bir kısmı da umulmadık ve beklenmedik biçimde ortaya çıkmıştı. Koşullar değişmiş, dengeler bozulmuş; bunun sonucunda yeni süreçler oluşmuş; pek çok etken, bu yeni süreçlerde varlığını hissettirmişti. Türk askerlerinin İzmir'e girmesiyle birlikte yeni durumun ayırdına varan dönemin aktörü olan ülkeler, oluşan duruma koşut olarak, yeni arayışlara yönelmişlerdi? Silahlı güçlerin etki alanları değiştikçe yaşanan sürgün ve göçlerle birlikte nüfus yapıları değişiyordu. Bu durum, toplumsal ve ekonomik yapılar üzerinde etki eden yeni süreçler ve sorunlar yaratıyordu. Eski dönemlerden kaynaklanıp, o güne kadar uzanan köklü sorunların yanı sıra, o anda ortaya çıkan büyük kapsamlı sorunlar da çözüm beklemekteydi. Örneğin sınırlar sorunu çözümü çok güç, karmaşık ve güçler dengesine göre yeniden ele alınması gereken bir sorundu. Ancak buna koşut olarak ekonomik, siyasal ve hukuksal sorunların yanı sıra, giderek değişen nüfus kompozisyonunun yarattığı sorunların da çözümü gerekiyordu. Sanki her şey yeniden kuruluyordu. Sınır değişimleri, orduların ileri geri hareketleri, yerleşik nüfus yapılarını değişime zorlamıştı. Savaş yıllarında ve savaşın sonrasında nüfusun hareketliliği açısından karmaşık bir görüntü ortaya çıkmıştı. Bu yeni görüntüden kaynaklanan sorunlar bu aşamada tarafları gerçekten de endişeye sürükleyecek ölçüde büyüktü! Nüfusun önemli bir bölümü,

1 Mudanya Bırakışması'nı değişik yönleriyle ele alan ve içinde değişik bilim adamlarınca ele alınan makaleler bulunan şu yapıta bakılabilir: *Ulusal Zaferimizi Taçlandıran Kent: Mudanya*, Mudanya Belediyesi yay., Bursa, 2007; ayrıca genel olarak bkz. Ali Naci Karacan, *Lozan*, Milliyet yay., İstanbul, 2006; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Milli Eğitim Bakanlığı yay., Ankara, 1978; Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekesi Tarihi*, TTK yay., Ankara, 1948.

2 Konu ile ilgili olarak bkz. Ali Naci Karacan, *a.g.e.*; ayrıca bkz. Cemil Bilsel, *Lozan*, 2 cilt, Eylül, 1998. Konu pek çok yapıta irdelenebilir: Örneğin bkz. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, London, 2002, s.23-75.

3 Daha Türk komutanlar İzmir'de iken, müttefiklerin barış arayışları için bkz. Kemal Arı, "Mudanya Bırakışması'na Giden Yolda İzmir ve İzmir Kamuoyu", *Ulusal Zaferimizi Taçlandıran Kent: Mudanya...*, s.137-144; kısmen şurada: Aynı yazar, *Üçüncü Kılıç: İzmir'in Kurtuluşu ve Yüzbaşı Şerafettin Bey*, Zeus yay., İzmir, 2006, çft. Syf; (Ayrı baskısı: Maltepe Ün. Yay., İstanbul, 2006).

yaşanan bu ani gelişmelere koşut olarak kendiliğinden yer değiştirmişti.⁵ Nüfus boşlukları oluşmuş; bu boşluk ya olduğu gibi kalmış ya da başka aktörler tarafından kimi zaman yasal, kimi zaman yasal olmayan yollarla doldurulmuştu. Konunun, hem savaşa taraf olan hem tek tek ulusların kendisini ilgilendiren, hem de uluslar arası ölçekte ve boyutta önemli yönleri vardı.⁶ Dolayısıyla, nüfus hareketlerini uluslararası zeminde, hukuksal çözüm boyutuyla ele almak ve irdelemek, ardından da kalıcı bir çözüm ortaya koymak son derece önemliydi. Sorun yalnız savaş sonrasında ortaya çıkan bir sorun da değildi; en azından etkileri yönüyle, tarihsel temelleri ve kökleri vardı.⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde nüfusun değişik nedenlerle kimi zaman Türkiye dışına, kimi zaman da Türkiye'ye doğru hareketi görülmüştü. Bu süreç, yeni halkalar biçiminde Kurtuluş Savaşı döneminde ve sonrasında da yaşanmaktaydı.⁸

Balkan Sorunu'nun, Türkler için ne büyük kanayan bir yara olduğu, yakın tarihteki kanlı olaylarla ortaya çıkmıştı. Uluslaşma Süreci'ne koşut olarak bu coğrafyada halklar, kendi ulusal devletlerini kurmak amacıyla, yüceltilen ulusçuluk ideolojisine koşut olarak eyleme geçmişlerdi. Bunun sonucunda, Balkanlar'da bir çok ulusal devlet kurulmuştu. Bu yeni ulusal devletler, Türk ve Müslüman kitleleri, kendi toplumsal yapıları için tehlike olarak görüyorlardı. Karmaşık duygular ve yaklaşımlar, kurulan

yeni devletlerin sınırları içinde kalan Türkler'e yönelik baskı politikaları yaratılmasına neden oluyordu. Buna karşın, başta Jön Türkler'in işbaşında buldukları dönemlerde olduğu gibi; Türkiye'de de azınlık politikalarında kırılmalar kendini göstermekteydi.⁹ Devletlerin sınırları değiştikçe, yeni oluşan sınırın her iki yakasına doğru göç olgusu da ivme kazanmaktaydı.¹⁰ Böylece kurulan yeni devletlerin yarattığı baskılar, Türk ve Müslüman toplulukların Balkanlar'dan koparak, Anadolu'ya yönelik göçlerinde en belirleyici etken olarak ortaya çıkmıştı. İ. Tekeli'nin yerinde bir saptamasıyla; bu baskı ve göçe zorlama olgusunun başında, ağırlıklı olarak Balkanlar'da ortaya çıkan, etnik ve dini karakteri olan ulusçuluk kavramı gelmekteydi. Bu nedenle din ve etnik ivmeyle şekillenen ulusçuluğa dayanan yeni devletler; imparatorluklardaki gibi, farklı etnik ve dini gruplara hoşgörü ile bakamamışlardı. Türk-Müslüman kitlelere düşmanlıkla örtüşen bir ulusçuluk kimliğine bürünmüşlerdi. Her yeni kurulan ulusal devlet, toprak egemenliğini sağlamak çabasındaydı. Devlet kendilerini; ama azınlık konumundaki Türklerin ellerinde hala geniş araziler vardı. Türklerin ellerindeki toprakları alarak, Türk varlığına son vermek amacıyla onları göçe zorlamayı gerekli görmüşlerdi. Yeni bağımsızlığını elde eden bu uluslar, ulusal egemenliklerini pekiştirmenin yolunu, ülke nüfusunun homojenleşmesinde buluyorlardı. Böylece, imparatorluğun eski topraklarından, Türkiye'nin yeni sınırlarına ve doğal olarak

4 Kemal Arı, *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 4. baskı, İstanbul, 2003; aynı yazar, "Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde Türkiye Dışına Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri: Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açılardan Türkiye (İstanbul, 23-25 Ekim 1995)*, I, Gnkur. ATASE yay., Ankara, 1995, 496-504.

5 Yer değiştirme işleri aslında eskiden beri var olan ve süregelen bir oluşumdur. Bkz. Cengiz Orhonlu, "Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlılar'ın Yaptıkları Tehcirin Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, XXXVIII/148 (1973), s.485-495.

6 Kemal Arı, *a.g.m.*, çst. Syf.

7 Gülten Kazgan, "Milli Türk Devleti'nin Kuruluşu ve Göçler", *İ.Ü. İktisat Fak. Mec.*, 1-4(Ekim 1970-Eylül 1971), s.311-331.

8 Bu göçlerin, Yunan tebayı ilgilendiren boyutu için bkz. Dimitri Pentzopoulos, *a.g.e.*, 26-48. 9 *a.g.e.*, s.53.

10 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2003; ayrıca bkz. Pentzopoulos, *a.g.e.*, çst. Syf.

Türkler'in elinde kalan son topraklara doğru, bir Türk-Müslüman nüfus göçü başlamıştı!¹¹

Bu süreç, kanlı bir süreçti. Şiddet, toplu öldürmelere dayanan insan kıyımı, malların yağmalanması, insan haklarını hiçe sayan totaliter uygulamalar ve faşizan zorlama yöntemleri bu göçe zorlama sürecinde her zaman vardı. Değişik zamanlarda insan haklarına müdahale olarak algılanması gereken bu zorlamalar, tarihsel dalgalanmalar biçiminde tekrarlanıp duruyordu. Balkanlar'dan Türk ve Müslüman kitleler, büyük yığınlar halinde Anadolu'ya doğru kopup geliyorlardı. Bu çekilişte yaşanan kanlı sahneler nedeniyle de, gelecekte oluşacak yeni düşmanlıkların ve hesaplaşmaların tohumları serpiyordu.

Türk Kurtuluş Savaşı, bir anlamda bu süreci tersine çevirdi. O tarihe kadar, genellikle Balkanlar nüfus boşalmasına neden olurken, bu kez, Balkanlar'a yönelik bir büyük göç dalgası kendini gösterdi!¹²Anadolu'daki Yunan yenilgisinden sonra, Türklerin kendilerinden intikam alacaklarından korkan Rumlar, yığınlar halinde Yunanistan'a göç ettiler. Yunanistan'a perişan biçimde yığılan Rumların sayısı bir iki ay sonra 850.000'e kadar ulaştı. Perişan biçimde Yunanistan'a yığılan bu kişiler barınma, beslenme ve sağlık sorunlarıyla karşı karşıya bulunuyorlardı. Yalnızca Atina'da 200.000 kişinin açıkta kaldığından söz ediliyordu!¹³ İstanbul'dan kaçarak Yunanistan'a giden Rumların sayısı, bir İstanbul gazetesine göre 100.000'i geçmişti!¹⁴ Yunanistan'a yığılan Rumlar,

Yunanistan'daki Müslüman halka büyük bir öfke ile bakıyorlar, içine düştükleri felaketin sorumlusu olarak Türkleri, doğal olarak da Yunanistan'daki Türk ve Müslümanları görüyorlardı. Bu hoşgörüsüz topluma bir süre sonra, Anadolu'daki savaştan firar ederek Yunanistan'a yığılmış kaçkın askerler de katıldılar. Bunların önemli bir kısmı, askeri mahkemede yargılanır korkusuyla kentlere inemiyorlar ve kırsal alanda, dağlık bölgede güvenliği bozacak eylemlere yöneliyorlardı. Yunanistan'ın dağlık yerlerinden, hatta Selanik gibi en güvenli yer olarak bilinen bölgelerden bile Türklerin kıyım uğradıkları, saldırılar sonunda onlarca kişinin öldürüldüğü haberleri geliyordu. Ülkede siyasi ortam da akıl almaz ölçüde karıştı. Sık sık askeri darbeler oluyor, darbe sonucu yönetimi ele alanlar, eski yönetimle sıkı bir mücadele içine giriyorlardı. Gunaris Hükümeti'nin önde gelen üyeleri, savaşın ve doğal olarak yenilginin sorumlusu olarak görüldükleri için ihtilalciler tarafından asılmışlardı. İktidara gelen yönetimler kendilerini destekleyen bir kamuoyuna gereksinim duyuyorlar, onların isteklerine göre hareket etme yoluna gidiyorlardı. Yunanistan'a yığılan Rumların öncelikli isteği, Türklerin ellerinde bulunan taşınmaz mallara yerleştirilmelerini sağlamaktı. Türklere kalacak taşınmaz ve taşınmaz malların, içine düştükleri sıkıntıyı bir ölçüde azaltabileceğine inanıyorlar; hatta savaşın sorumlusu olarak gördükleri insanların mallarını ellerinden almayı kendileri için hak olarak görüyorlardı!¹⁵

11 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 50 Yaz, 1990, s.54.

12 Konuya ayrıntılı olarak şu çalışmada değiniliyor: Kemal Arı, a.g.m.; ayrıca bkz. Renee Hirschon, *Mübadele Çocukları*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2000.

13 *Tanin*, 23 Teşrinievvel 1922.

14 *Tanin*, 28 Teşrinievvel 1922.

15 Hakimiyet-i Milliye, 17 Eylül 1923; konuya kısmen değinen bir çalışma: Seçil Akgün; "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri: Türk Yunan İlişkileri*, Gnkur. ATASE (Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Bşk) yay., Ankara, 1986; s. 241-257; yine bkz. Aynı yazar, "Turkisch-Greek Population Exchange With A Selection From American Documents", *Turkisch Review of Balkan Studies Annual 1993*, 1, İstanbul, 1993; yine kısmen bkz. Ergün Aybars, Kemal Arı, "The Past and Present of Western Thrace", *Turkisch Review: Quarterly Digest*, (Summer, 1990), s.25-39.

Yunanistan'da olağanüstü bir yığılma vardı. Toplumsal, ekonomik, siyasal bunalımlar dayanılmaz boyutlara ulaşmıştı. Ekonomik dengeler alt üst olmuş, fiyatlar çığınca artmış, temel tüketim maddeleri kıtlık yüzünden karneye bağlanmıştı. Yarım okkalık bir siyah ekmeğin fiyatı 5 drahmiye kadar yükselmişti. Para bulunmuyordu. Para olsa da bir işe yaramıyordu; çünkü para karşılığında alınacak tüketim maddesi bulmak neredeyse olanaksızdı.¹⁶ Yunanistan'a kaçan mülteciler, Yunan ekonomisi üzerinde büyük bir yıkım yaratmışlardı. Drahmi devalüasyona uğramış, bunun sonucunda ticaret dengeleri bozulmuştu. Yunanistan, gereksinim duyduğu unun yüzde 75'ini ithal etmek zorundaydı. Bu hükümet açısından büyük bir zorluk yaratıyordu. Buna karşın, her göçmen için günlük iki drahmi ödenmesi için uğraşılıyordu. İnsanlar açlıktan ölebilirlerdi. Göçmenler arasında tifüs ve çiçek hastalığına rastlanmıştı. Caffery gibi Amerikalı diplomatlara göre Milletler Cemiyeti'nin bu insanlara ilaç ve tıbbi malzeme yardımı yapması gerekliydi.¹⁷ Büyük kentlerde dükkanların yağmalanmasına tanık olunuyordu. Hükümet ya da bir başka ülke tarafından zor koşullar içine düşmüş insanlara yapılan yardımlar yetersizdi. Atina Merkez Komitesi, muhtaç durumda olan göçmenlere yardım etmek üzere kurulmuştu. Bir süre sonra bu komite de bu yoğun istekler karşısında yardım yapamaz duruma düştü. Amerikan Yardım Kurulu adlı kuruluş hem Yunanistan'da, hem de Türkiye'de Rumlara yardım etmek üzere çaba gösteriyordu.¹⁸

Yunanistan halkı da büyük bir şoktaydı. Bu şok zafer beklentileri bir iki gün önce

dipdiriirken, yenilginin hiç beklenmeyen acı sonuçlarından ve bunun gündelik yaşama etkilerinden kaynaklanıyordu. Sonuçta bu aşırı nüfus yığılması ve arka arkaya yaşanan ekonomik bunalımlar, Yunanistan'ın yerlisi olan insanların da ekonomik yaşantısını etkiliyor, hareket özgürlüklerini sınırlandırıyordu. Yunanistan'a sınırı geçerek sığınmacı olarak yığılan nüfus, Yunanlılar'ın büyük kısmına göre sanki bilinmeyen yabancı yerlerden gelen yabancılar¹⁹ Yabancılık duygusu yoğun; onlara kendileri olarak bakamıyorlardı. Yunanistan anakarasındaki yerliler ile sığınmacılar arasında bir yabancılık duygusu filizleniyor, bu gündelik yaşamın her alanında gözlemlenebiliyordu. Bir yandan toplumsal temelde bu psikolojik dalgalanmalar ve etkilenmeler yaşanırken bir yandan da yaşamı gittikçe zorlaştıran sığınmacıların ülkeye yığılması sürüyordu. Young Mens Christian Association temsilcisi D.O.Hibbard'ın kaleme aldığı gözlemlere göre Adalar'da yaklaşık 150.000 göçmen vardı. Yatacak yatakları, örtünecek battaniyeleri yoktu. Taşların üzerinde yatıyorlardı ve bazıları yemek için ot kaynatıyorlardı. Hibbard'ın hesaplarına göre; yalnız Ege adalarına günde 112 ton un ve en az 100.000 battaniye yollamak gerekiyordu. Adalara aradaki denizden dolayı ulaşmanın zorlukları vardı; bu yardım çalışmalarını ağırlaştırıyordu.²⁰ Yunan Hükümeti, açıkta yatıp kalkan bu insanları barındırmak için onları Türk ailelerin yanına yerleştiriyordu. Bir Türk'ün evinde yabancılık ve düşmanlık duygularıyla birbirlerine bakan iki ailenin barınması olanaklı değildi; ama Yunan hükümeti bu çığınca uygulamayı

16 *Tanin*, 20 Teşrinievvel 1922.

17 Ayhan Aktar, "Türk Yunan Mübadelesinin İlk Yılı: Eylül 1922-Eylül 1933", *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Mücadelesi*, İstanbul Ün. Yay., İstanbul, 2005, s.63.

18 *Tanin*, 23 Teşrinievvel 1922.

19 1901'de bir yıl boyunca Ortadoks camiyayı tanımak için bir gezi düzenleyen ve bunu sonradan da tekrarlayan Yunan Krallığı'nın İzmir Başkonsolosu Stamatios Antonopoulos'un, bu coğrafyada yaşayan Hristiyanların durumunu ortaya koyan ve ilgi çeken yazısının, nasıl bir merak uyandırdığını anlatan bir yazı: Paschalis M. Kitromilides, "Küçük Asya Araştırmaları Merkezi ve Küçük Asya'da Yunan Kültürel Geleneği", *Yeniden Kurulan Yaşamlar...* s.25-30.

20 Ayhan Aktar, *a.g.m.*, s.63.

yürürlüğe koymuştu. Kendisine ve ailesine her an bir kötülük geleceğinden korkan bir Türk aile ve o Türk ailenin evine, topraklarını bırakıp, yanında götürebildikleriyle Yunanlı makamlarca yerleştirilen Rum aile aynı ortamda yaşamaya zorlanıyorlardı. Birincisi her an başına evine sığınan Rum aileden ve dışarıdaki fanatiklerden bir kötülük geleceği kaygısını taşıyor, ikincisi başına gelen felaketin sorumlusu olarak, Türkler'i görüyordu; üstelik evine sığındığı aile de Türk'tü. Yunan Hükümeti'nin barınma zorlukları nedeniyle bunu zorunlu olarak yaptığı açıklaması ne ölçüde gerçekçi olabilirdi? Daha da ötesi, bu iki farklı psikolojideki aileler, aynı çatı altında bir birlerinden korkmadan, bir güven duygusu içinde nasıl yan yana yaşayabilirlerdi? Yunan Hükümeti ise Türk ailelerin yanına göçmen Rumları yerleştirmeyi sürdürüyordu. Bu uygulama düşmanlık duygularının en üst düzeye çıktığı bir ortamda, Yunan Hükümeti açısından masum bir uygulama gibi gösterilemez. Aksine bu durum, Türkler'e bilinçli baskı yapmanın en açık göstergesiydi. Bu tür yerleştirmelerde korkuyu yaşayan Türk-Müslüman aile ile psikolojik çöküntü duygusuyla büyük bir boşluğa yuvarlanan, ama karşısındaki aileye kinle bakan Rum-Ortodoks aile/ aileler arasında kanlı hesaplaşmalara varan şiddet olgusu ortaya çıkıyor; kin dolu Rum aileler, Türk evlerine ve mahallelerine saldırıyor, Türkler dövülerek, hatta öldürülerek evlerinden atılıyorlardı. Sokakta, hatta kapalı kapıların arkasında, evlerin içinde karşı karşıya bırakılan bu insanlar arasında şiddet kol geziyordu. Bu şekilde evinden atılan sayısız Türk aile vardı!²¹ Kısacası, Yunanistan'da Türkler için artık

yaşama olanağı kalmamıştı. Sorunu gözlemleyen yabancı diplomatlardan kimileri de göçmenlerin Anadolu ve Trakya'daki evlerine geri dönmesinin bir çözüm olabileceği görüşündeydiler.²²

Oysa bu aşamada, diplomatik bir çözüm henüz görünmüyordu. Türkler açısından yapılacak tek şey her türlü baskının, zorlamanın, hatta öldürme olaylarının görüldüğü bu topraklardan, anavatan Türkiye'ye doğru göç etmektir. Daha Mübadele Sözleşmesi imzalanmamışken Girit'te ve ana kara Yunanistan'da Resmo, Kandiye, Hanya, Selanik, Langaza, Kavala gibi kentlerden kalkan Türkler çok kötü görüntüler içinde, Türkiye'ye gelme telaşına düşüldüler. Yollar, kıyı kentlere doğru perişan görüntüler sergileyen, yanlarında hayvanları, döküntü eşyalarıyla göç eden Türklerle doldu. Yunanistan topraklarından Türkler, sökün etmiş, canlarını Türkiye'ye atmak üzere yollara dökülmüşlerdi. Bulunabilen ne türlü araç varsa bu araçlarla kimi zaman toplu, kimi zaman bireysel olarak topraklarını terk edip göçe koyulmuşlardı. Bu bazen birkaç aile bir araya gelerek oluyordu, bazen koca bir köy olarak yollara dökülerek. Bu kez de baskı ve şiddet yollara pusu kurmuştu. Soyulan soyuluyor, öldürülen öldürülüyordu. Kitle halinde göç edenler, özellikle Rum çocuklarının taşlı saldırılarıyla ya da yetişkinlerin kin dolu bakışlarıyla ve şiddetiyle karşılaşıyorlardı. Yollara dökülen bu insanların hedefi, liman kentleriydi. Orada bir vapura binip, bir şekilde kendilerini Türkiye'ye atmaya umuyorlardı. Yollar insan kaynıyordu. Bu kez yığılma, liman kentlerinde gerçekleşiyordu. Bir liman kentine ulaşanlar,

21 Stepan Ladas, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Grece and Turkey*, New York, 1932, s.425.
22 *Agm.*, s.63.

Türkiye'ye gidecek gemi bulma olanağı hemen hemen hiç olmadığından, bulabildikleri meydanlarda, öbek öbek toparlanıyorlardı. Kıyı kentleri köylerinden, kasabalarından kopup gelmiş Türkler'le kaynıyordu. Denk yığınları ve üç beş parçalık döküntü eşyalarının ortasında, kimileri yanlarında getirebildikleri hayvanlarıyla bekliyorlardı. Derme-çatma çadırlar kurarak geçici barınmalarını sağlıyorlar ya da daha olmadı açıkta yatıyorlardı. Açlık, pislik ve perişanlık yaygındı. Beslenme şansa bırakılmıştı; sağlık sorunları olsa da kendileriyle ilgilenecek bir kurum ya da makam yoktu. Sanki yazgılarıyla baş başaydılar. Bir kısmı kara yoluyla Türkiye'ye gelmeyi umuyordu. Oysa, Türk-Yunan sınırı kapalıydı. Vapurlar düzenli hareket etmiyordu. Basit mavnalar tutup, onlarla gitmeye kalkanlara Yunan devriyesi bin bir türlü zorluk çıkarıyordu. Bir şekilde bir vapura binseler bile, geleceğe ilişkin bir bilinmezlik içinde, büyük bir ruh çöküntüsü, hayal kırıklığı ve psikolojik travmayı yaşayarak çırpınıp duruyorlardı.²³

Türkiye'de ise durum, çok daha ağırdı. Savaş yüzünden, yerleşim yerlerinin büyük kısmı yakılıp yıkılmıştı. Yerli nüfusun önemli bir kısmı evsiz, yurtsuz kalmıştı. Yunan çekilişi sırasında Batı Anadolu'da ve Marmara'da yerleşim yerlerinin neredeyse yüzde yetmişi yakılıp yıkılmıştı. İsmet Paşa Lozan'da konferansın açıldığı gün yaptığı konuşmada, bir milyondan çok masum Türk'ün, Küçük

Asya ovalarında ve yaylalarında evsiz ve ekmeksiz, başboş dolaşıp durduklarına vurgu yapmıştı.²⁴ Türkiye'den yoğun oranda Rum nüfusunun boşalması üzerine ülke büyük bir ekonomik boşluğun içine düşmüştü. Türkiye'de de fiyatlar fırlamıştı. Temel tüketim malları bulunması çoğu zaman güçtü. Ekonomik veriler, savaş öncesi duruma göre çok kötüydü.²⁵ Bu ilk aşamada, kimi ürünlerin üretim oranlarının düşüşü olarak etkilerini gösterdi.²⁶ Ülke gerçekte bir tarım ülkesiydi. Sanayi işletmeleri oldukça sınırlıydı. Türkiye'den ayrılan 850.000 Ortodoks Rumlar'ın yaklaşık yüzde sekseni kent kökenliydi. Kent merkezli iş kollarındaki ekonomik süreçlerden kopup, Yunanistan'a gitmişlerdi. Bu nedenle berberlik, terzi, kunduracılık, manifaturacılık, taş işçiliği, halıcılık, ipekçilik gibi o dönem için ekonominin en can alıcı alanlarda eksiklikleri duyuluyordu. Bu iş kollarında ve üretim dallarında büyük bir ekonomik boşluk ortaya çıkmış, önceki dönemlere göre üretim gerilemesi olmuştu. Özellikle dış piyasaya dönük ticareti ağırlıklı olarak ellerinde onlar tutuyorlardı. Onların ayrılışıyla, dış satım rakamlarında önemli gerilemeler olacağı açıktı.²⁷ Tarımsal uğraşı alanlarından ayrılan Rumlar'ın sayısı, kent kökenlilere göre çok daha düşüktü. Bir tarım ülkesi olmasına karşın, oldukça geri yöntem ve donanım ile yapılabilen tarımsal uğraşı dallarında, göreceli olarak Rumlar yine de Türkler'e göre daha becerilidiler. Avrupa'daki tarım alanındaki

23 Konunun ayrıntısı için bkz. Kemal Arı, "Kurtuluş Savaşının Bitiminde Türkiye Dışına Yönelik Göçler ve...", çst. syf.;

24 *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler* (Çev. Seha L. Meray), Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fakültesi yay., I/1-1, Ankara, 1969, s.4; yine bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, I: (1884-1938), İstanbul, 1976, s.227. Konu için bkz. "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Fuzulî İşgal' Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI/18 (Temmuz, 1990), 691-706; yine aynı yazar, Kemal Arı, "Türk Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde İzmir'in Genel Ekonomik Durumu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/3 (1993), 29-46.

25 *A.g.m.*, s.29-46; ayrıca bkz. Bülent Durgun, *Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi: 1923-1938*, Dokuz Eylül Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2005; aynı yazar, *1919-1922 Yılları Arasında İzmir'de İktisadi Durum*, Dokuz Eylül Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1998; yine bkz. M. Ziya, *İzmir Mühtakası Ticaret ve İktisadiyatı*, İtimat Matbaası, İzmir, 1929.

26 Kemal Arı, *a.g.m.*, s.40 ve d.

27 *İzmir Vilayeti 1923 (1339) Senesi Muhtelif İstatistikleri*, İzmir, 1924; Ali Cenani, "Sahil Anadolu'nun İktisadi Vaziyetine Dair Notlar", *Aynı Tarihi*, VII/21 (Arahk 1924) ve VIII/23 (Şubat 1925); İbn'ül Cemal M. Ragıb, "İzmir'de Vaziyet-i İktisadiye ve İçtimaiye", *Türkiye İktisat Mecmuası*, II/32 (29 Ekim 1923).

teknik gelişmelere daha yakından ayak uydurabiliyorlardı. Başta üzüm, tütün ve pamuk gibi ürünlerin üretiminde Rumlar'ın ayrılmasıyla birlikte önemli bir ekonomik boşluk ortaya çıkmıştı. Üstelik, 850.000 Rum'un Anadolu'nun çeşitli yörelerinden ve Doğu Trakya'dan ayrılmasıyla, hasat edilememiş ürünler tarlalarda, bağlarda ve bahçelerde kalmıştı. Gelecek yıllarda da aynı yerlerde hasat yapılamaması ve bu ürünlerin işlenemeden kalması, zararın ve ürün düşüşünün, gelecek yıllara da yayılarak sürmesi anlamına geliyordu.²⁸

İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti Lozan'a gittiğinde, zaten kendiliğinden hareketlenmiş nüfusun görüntüsü ve genel sorunlar bu biçimdeydi. Lozan'da tarafları en çok zorlayan konulardan birisi yerinden yurdundan hareketlenip yollara dökülmüş insanların neden olduğu nüfus sorunuuydu. Bu koşullarda yapılacak şey, büyük ölçüde kendiliğinden yer değiştirmiş nüfus sorunlarını kalıcı bir çözüme kavuşturmaktı. Bu amaçla, İsveçli bir bilim adamı olan Nansen'in öngörülerini doğrultusunda, nüfusun zorunlu değişimi öngörüldü. Bu amaçla, 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da "Türk-Rum Nüfus Mübadelesi" imzalandı. Bu antlaşmaya göre, Batı Trakya dışındaki Yunanistanlı Müslümanlar ile İstanbul dışındaki Türkiye'li Ortodokslar'ın zorunlu değişimi öngörüldü.²⁹

Milletler Cemiyeti, daha konferansın toplanmasından önce, Norveçli Dr. Friedtjof Nansen'i, nüfus boşalması sonucu ortaya çıkan yeni görüntüyü yerinde incelemek üzere görevlendirmişti. Nansen, hem Yunanistan'a hem de Türkiye'ye gelerek incelemelerde

bulundu. İlgili kişilerle görüşerek, çözüm yolunun ne olabileceği konusunda düşünceler geliştirdi. Bu düşüncelerini içeren kapsamlı bir rapor hazırlayarak, Milletler Cemiyeti'ne sundu.

O, bu gözlemlerine ve notlarına dayanarak, Yunanistan'daki Müslümanlarla, Anadolu'daki Ortodoksların isteğe bağlı olarak mübadelesini/değiş tokuşunu öngörüyordu. "İsteğe bağlılık", bütünüyle kişiyle ilgili bir boyuttu. Devletler, kişinin kendi geleceğiyle ilgili kişinin ne öngördüğü ile ilgilenmeyecek, isteyen göç edebilecekti. Bunun ayrıntıda kalan yönleri de vardı: Nansen, İstanbul'da yaşayan Rumlar'ın değişim dışı tutulmasını öneriyordu. Bu önerisine karşın, Batı Trakya Türkleri ile ilgili aynı görüşü dile getirmiyordu. Türkiye Nansen'in bu görüşüne karşı çıktı. Türk delegeler, İstanbul'daki Rumlar'ın değişim dışı tutulmasının kabul edilemeyeceğini belirttiler. Bu öneriye karşıydılar; ama ardından ayrı bir öneride bulundular: İstanbul'daki Türkler mübadele edilmeli, buna karşın Batı Trakya Türkleri değişim dışı tutulmalıydılar. Görünen o ki, mübadele düşüncesine temelden karşı olunmamakla birlikte, bu görüşmelerden daha karlı çıkabilmek amacıyla bir pazarlık da başlamış oluyordu. Taraflar karşılıklı olarak birbirleriyle örtüşmeyen, çelişen raporlar hazırlayıp ortaya koyuyorlardı. Türkiye, Batı Trakya'daki Türklerin azınlık değil, çoğunluk olduğu tezini ileri sürüyordu. Çoğunluk olan bir kitlenin, bulunduğu yerden göçe zorlanmasının kabul edilemez olduğunu vurguluyordu. Yunanistan ise daha çok,

28 Konu ile ilgili genel olarak bkz. Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, çşt.syf.

29 Sözleşme ve protokolün tam metni için bkz İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I (1920-1945), TTK yay., Ankara, 1983, s. 117-183.

Türk-Yunan Savaşı'nın eylemli evresinin ardından Yunanistan topraklarında görülen yoğun nüfus yığılmasına ilgileri çekiyor, buna dayanan bir tez öne sürüyordu. Bunun için, yukarıda değinilen ve Yunanistan'daki sosyo-ekonomik yapıyı felç eden yerleşim yeri ve barınma sorunlarını gündeme getiriyor ve önlem olarak derhal 350.000 Türk'ün Anadolu'ya, Rumlar'dan boşalan yerlere gönderilmesini istiyordu.³⁰ Bu "350.000 Türk" deyimini gerçeği yansıtmıyordu. Bu sayı, Türkler'in Yunanistan topraklarında yer yer çoğunlukta olmasına karşın, onların çoğunluk olmadıklarına ilişkin siyasal bir vurgudan öte gitmiyordu; çünkü, Batı Trakya dışında Yunanistan'da yaşayan Türkler'in sayısının 500.000'e yakın olduğu uygulama sırasında ortaya çıktı. Batı Trakya ile birlikte, Yunanistan topraklarında 800.000'in üzerinde Türk yaşıyordu.

Nansen, her iki ülke görüşünü de dikkate alarak, raporunu yeniden biçimlendirdi. Oluşturduğu yeni rapor 1 Aralık 1922'de Lozan'daki Barış Konferansı'nda okundu. Nansen düzelttiği raporunda, mübadele uygulamasının göçmenler için çok iyi bir çözüm olacağını belirtiyordu. Daha şimdiden nüfus, zaten yoğun olarak yer değiştirmişti. Ekonomik durum, Yakındoğu'da çok kötü bir durumdaydı. Bir milyondan fazla insan, yurtlarından ayrılarak, başka ülkelere kaçmıştı. Nansen, bu duruma bir çözüm bulunmazsa, ekonomik durumun her iki ülke için felaket olacağına dikkat çekiyordu. Azınlıkların çabuk ve etkili mübadelesi, bu felaketi başka önerilerden daha etkili ve kolayca önleyebilirdi. Türkiye ayrılıp giden Rumlar'dan artakalan toprakları işlemek için

gereken nüfusu sağlayabilecekti. Yunanistan'dan Müslümanlar'ın ayrılması, o sırada Yunanistan'ın çeşitli kentleriyle kasabalarına sığınmış göçmenlere önemli ölçüde kendi gereksinimlerini kendi başlarına sağlama olanağı sağlayacaktı. Her iki ülke için, gelecek yaz tarım ürünlerinin elde edilmesi yaşamsal önem taşıyordu. Yunanistan ise daha çok, Başka bir deyişle, Türkiye için verimli Trakya topraklarının, 1923'te de her zamanki ürünü vermesi ne kadar önemliyse, Yunanistan için de, tarımcı göçmenlerin gelecek yazdan önce kendi ürünleriyle kendilerini besleyebilmeleri öylesine önemliydi. Nüfus değişimi işinin, hiç olmazsa bir kısmının Şubat sonundan önce, üç ay içinde sonuçlandırılması zorunluydu. Bu tarihten sonra, tarım mevsimine yetişmek artık olanaksızdı. Doğu Trakya başta olmak üzere, Anadolu'da boşalmış köyler çoktu. Giden Rumlar'ın bırakukları araç gereçler de kullanılabilir nitelikteydi. Yeni tarım döneminde bu araçların kullanılabilmesi önemli olmalıydı. Dolayısıyla Yunanistan'dan değişim uygulamasıyla getirilecekler hemen bu köylere yerleşebilirler ve göç edenler yeni ortamlarına bir an önce uyum sağlayabilirlerdi.³¹

Nansen, raporunda bu verileri sıralarken, zaman zaman gerçeklerle örtüşmeyen görüşler de dile getiriyordu. Gelişmelerin hiç de böyle olmadığı belli, sorunlar yumağı ortadaydı. Hemen gelecek tarım mevsiminden önce göç etme sürecinin tamamlanamayacağı açıktı. Rumlardan kalan tarım arazilerinin ve diğer araç ve gereçlerin hiç de onun ileri sürdüğü gibi kullanılmaya hazır nitelikte olmadığı, ilgisiz kişilerin

30 Seçil Akgün, *Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu...*, s.248-249, 258.

31 Rapor için bkz. *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler...*, s. 116-120, 123.

yağmasına uğradığı sonradan ve uygulama sırasında ortaya çıktı.

Türk ve Yunan delegelerinin bu önerilere yaklaşımlarında farklılıklar vardı. Gündemde bulunmadığı halde, iki ülke arasında esir değişimi konusunda görüşmelerin yapılacağı bir sırada, mübadele konusunun gündeme getirilmesi, kendisinin belirttiğine göre, İsmet Paşa'yı hem şaşırtmış, hem de memnun etmişti. Bu yaklaşımın bile aslında, diplomatik bir stratejinin parçası olduğu açıktı. Tarihsel yönden azınlıklar sorununun, Osmanlı'dan o güne ne denli ağır sorunlar getirdiği biliniyordu. Üstelik Kurtuluş Savaşı'nın eylemli döneminde Rumlar'ın, Osmanlı vatandaşları olmalarına karşın, işbirlikçi bir tutum içinde işgalcilere nasıl yardım ettikleri ve destekçi oldukları biliniyordu. Bu tavırlarından dolayı, "ekalliyetler" denilen azınlıkların mübadelesi düşüncesi, çok erken zamanlarda Türkiye tarafından düşünülmemiş değildi. Anlaşılan o ki, İsmet Paşa diplomatik bir taktikle, bu konuyla karşılaşmasının kendisini şaşırttığını söylüyor; ama sevincini de gizlemiyordu. Türkiye bu dönemde Milletler Cemiyeti'nin üyesi değildi. Dolayısıyla, Milletler Cemiyeti'nin yaklaşımı ve önerileri, Türkiye için bağlayıcılık niteliği taşııyordu. Doğal olarak, Nansen'in raporuna, kendi tezleri ve çıkarları noktasından bakıyordu. Konferans boyunca Türk delegasyonu İstanbul Rumları'nı da mübadele kapsamına aldırılmaya çalıştı. Buna karşın Batı Trakya Türkleri bu kapsamın dışında bırakılmalıydı. Üstelik çok daha önemli bir ayrıntı dillendiriliyordu. Mübadele, isteğe bağlı değil, zorunlu olmamalıydı. Daha açıkçası Türkiye, giden Ortodoksları tekrar

geri getirecek kapıların açılmasını istemiyordu. Yunanistan ise, mübadelenin zorunlu değil, isteğe bağlı olmasını önerdi. Lord Curzon ise, İsmet Paşa'nın mübadele düşüncesine temelde olumlu yaklaşımından memnun kaldığını özellikle vurguluyordu. Bir noktada, İsmet Paşa'ya daha yakındı. O da mübadelenin gönüllü değil, zorunlu oluşuydu. Bir kaç ay sürme olasılığı nedeniyle, gönüllü mübadele düşüncesinde olmadığını net olarak belirtti. Curzon şöyle diyordu: "*Gönüllü (isteğe bağlı) mübadeleyle karar verilirse, bunun uygulaması aylar gerektirecektir; oysa her şeyden önce istenen, Türk nüfusun gelecek yılın başında toprakları işleyebilmek üzere Türkiye'ye getirilebilmesidir. İkinci olarak, Yunanistan'a her yandan yığılmakta olan göçmenlerin bu ülkede yerleşmesini sağlamak gerekmektedir. Mübadele zorunlu olursa, gidenlere arkalarında bırakmak zorunda kalacakları mal ve mülklerinin değerini ödemek kolaylaşmış olacaktır*"³²

Konu, Venizelos ve İsmet Paşa'nın önerisiyle, bir Türk ve bir de Yunanlı üyenin yer alacağı ortak komisyona gönderildi. Nansen, bu komisyona danışmanlık yapacaktı. İtalyan delegesi Montagna'nın başkanlık ettiği bu komisyon, 2 Aralık 1922 günü toplandı. Bu toplantıda, İsmet Paşa başkanlığındaki Türk delegasyonu, değişimden batı Trakya Müslümanlarının ayrı tutulmasını, İstanbul'daki tüm Rumlara değişimin uygulanmasını önerdi. Ayrıca İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'nin de kaldırılmasını istedi. Bu görüş ve isteğe Yunan, Amerikan ve İngiliz delegeleri katılmadılar. Tartışmaların sonunda Türk heyeti, "établis" deyimini nitelenen Rumların, İstanbul'da kalmasını kabul etti³³ İlke olarak, Yunanistan'a göç eden ailelerin

32 Konunun ayrıntısı için bkz. Kemal Arı, "Lozan Barış Görüşmeleri ve Nüfus Mübadelesi", *Toplumsal Tarih*, 115 (Temmuz, 2003), s.86-90

33 *A.g.m.*, s.252; "établis" (sakin bulunmuş, yerleşmiş) deyimini, Lozan Barış görüşmelerinde ve sonrasında, Yunanistan ile Türkiye arasında sorun yaratan, siyasi içerikli bir kavram niteliğini almıştır; konu ile ilgili olarak bkz. Nihat Erim, "Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye: Etabli Meselesi", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, II/1 (1944), s.62-73.

dışında Anadolu'da alıkonulan Rum erkeklerin ailelerinin yanına gönderilmesi olumlu görüldü. Ayrıca Türk tarafı zorunlu değişimin, 1923 yılı Mayıs ayına kadar uygulanmaması yönünde kararlı bir duruş sergiledi. Bu istekler, diğer taraflarca da benimsendi. Buna ek olarak, değişime uğrayacak nüfusun sahip olduğu mülklerin, ayrı bir komisyon tarafından ele alınması da kararlaştırıldı. İlk görüşmelerde ortaya çıkan ayrıntılı değerlendirmeler, başkanlarının tarafsız ülkelerden olmasına özen gösterilen 11 alt komisyonun çalışmalarıyla devam etti. Kurulan bu komisyonların dördüne Danimarkalı, üçüne Hollandalı, ikisine İsviçreli, birine Norveçli, birine de İsveçli başkanlar seçilmiş, bunlar çalışmalarını Göçmenleri Yerleştirme Komisyonu ile bağlantılı yürütmüşlerdi.³⁴

Bu gelişmelerden sonra, 30 Ocak 1923 tarihinde, "*Türk-Rum Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme*" imzalandı.³⁵ M.İsmet, Dr. Rıza Nur Türkiye; E.K Venizelos ve D. Caclamanos Yunanistan adına, sözleşmeyi imzaladılar. Sözleşmeye göre, Türk topraklarında yerleşmiş Rum-Ortodoks dininden Türk uyrukları ile, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesi değiş-tokuşu kabul edildi. Kendiliğinden, karşı ülkeye gitmiş olan bir kişi, Türk hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan Hükümeti'nin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyecekti. Mübadele İstanbul'da oturan Rumları ve Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktı. Bir süre sonra, İmroz/Gökçeada ve Bozcaada'da

yaşayan Yunanlılar da Nüfus mübadelesinin dışında tutuldu.³⁶ 1912 yılı yasası ile sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Belediyesi (Şehremaneti) sınırları içinde, 30 Ekim 1918 gününden önce yerleşmiş (etablis) bulunan tüm Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar sayıldı. 1913 Bükreş Antlaşması'nın saptamış olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş tüm Müslümanlar da Batı Trakya'daki Müslümanlar kabul edildi. Sözleşmede kullanılan "göçmen" (emigrant) terimi, 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç etmesi gereken ya da göç etmiş bulunan tüm gerçek ya da tüzel kişileri kapsamaktaydı. Mübadele uygulamasında, her iki halkın mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiçbir zarar verilmeyecekti. Mübadele edilecek halklara mensup bir kimsenin hangi nedenle olursa olsun gidişine hiçbir engel çıkarılmayacaktı. Zanlı ya da suçu kesinleşmiş kişiler, kovuşturma yapan ülkenin makamlarınca, göçmenin gideceği ülkenin makamlarına teslim edileceklerdi. Göçmenler, bırakıp gidecekleri ülkenin uyrukluğunu yitirecekler, vardıkları ülkenin topraklarına ayak bastıkları anda, bu ülkenin uyrukluğunu edinmiş sayılacaklardı. Göçmenler her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürmekte ya da bunları taşıtırmakta serbest olacaklardı. Bu mallar için çıkış ve giriş vergisi alınmayacaktı. Aynı zamanda, cami, tekke, medrese, kilise, manastır, okul, hastane, dernek, birlik gibi tüzel kişiler ve başka kurumlar personellerini de kapsamak üzere, kendi topluluklarının taşınır mallarını serbestçe götürmeye ve taşıtırmaya hak kazanmışlardı. Her iki ülke, karma komisyonun önerisi üzerine, taşıma işlerinde

34 *A.g.m.*, s.252.

35 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları...* s.177-183

36 Konstantinos Tsitselikis, "1923'ten Önce Yunanistan'da Müslüman Cemaatler: Yasal Süreklilikler ve İdeolojik Tutarsızlıklar", *Yeniden Kurulan Yaşamlar*, s.348; söz konusu metin, nüfusu neredeyse bütünüyle gayrimüslimlerden oluşan bu iki adayı mübadele kapsamı dışında bırakıyor ve bu adalar Türkiye'nin elinde kalıyordu. Bunun yanı sıra, azınlık statüsünde kalan bu Rumlar'ın yönetimi için özel bir yönetim teşkilatı kurulmasını öngörüyor; Rumlar'dan oluşan bir yerel yönetim ve kolluk kuvvetinin kurulmasını öngörüyordu. Bu, genel anlamda bir istisnayıdır. Bkz. Elif Bülbül, "İmroz'dan Gökçeada'ya: Bir Ada Hikayesinin Peşinden"; *a.g.e.*, s.377-384.

en geniş kolaylıkları sağlayacaktı. Taşınır malların tümünü ya da bir bölümünü yanlarında götüremeyecek olan göçmenler bunları oldukları yerde bırakabilecekti. Bu durumda yerel makamlar, taşınır malların dökümünü ve değerini ilgili göçmenin gözleri önünde saptamakla görevli olacaktı. Göçmenin bırakacağı taşınır malların dökümünü ve değerini gösteren tutanaklar dört örnek olarak düzenlenecekti. Bunlardan biri yerel makamlarca saklanacak, ikincisi karma komisyona sunulacak, üçüncüsü gidilecek ülkenin hükümetine, dördüncüsü de göçmenin kendisine verilecekti.

Bu sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak, altı aylık süre içinde bir karma komisyon kurulacaktı (Muhtelit Mübadele Komisyonu). Bu komisyonun Birinci Dünya Savaşı'na katılmamış devletlerin uyrukları arasından Milletler Cemiyeti Konseyi'nin seçeceği üç; ayrıca Türkiye ve Yunanistan'dan da birer üyesi bulunacaktı. Komisyon Türkiye'de ve Yunanistan'da toplanacaktı; başkanlığını, tarafsız üç üyeden her biri sıra ile yapacaktı. Komisyona bağlı alt komisyonlar kurulacaktı. Bu alt komisyonlar hem Yunanistan'da, hem Türkiye'de çalışacaklar ve göç süreçlerinin gözetim, denetleme ve eşgüdümünü gerçekleştireceklerdi. Bu alt komisyonlarda da birer Türk, Yunan ve bağımsız üye olacak; başkanlıklar, bağımsız üyeye verilecekti. Karma Komisyon, bu alt komisyonlara verilecek yetkileri kendisi saptayacaktı. Tasfiye edilecek mallara, haklara ve çıkarlara ilişkin tüm itirazlar karma komisyona yapılabilecekti. Komisyon bu itirazı kesin hükmüyle karara bağlayacaktı. Komisyon ilgilileri dinledikten ya da

dinlemeye çağırdıktan sonra, tasfiye edilecek mallara değer biçilecekti. İlgili mal sahibine, elinden alınan ve malın bulunduğu ülkenin hükümeti emrinde kalacak olan mallar için, borçlu bulunan para tutarını belirten bir açıklama belgesi verecekti. Bu belgeler, göçmenin gideceği hükümetten mal talep alabilmesi için gerekli olan tek belgeydi. Göçmenin göç ettiği ülkeden, elindeki belgeye göre, terk ettiği mallarla eşdeğerde ve nitelikte mal alma hakkı vardı. Göçmenin elindeki belgede kayıtlı olan ve gittiği yerde alacağını gösteren para tutarı, göçmenin terk ettiği ülkenin, göçmenin gittiği ülkeye borcu sayılıyordu. Bu şu anlama geliyordu: Göçmenlerin tamamının bıraktığı mal varlığının toplam parasal oranı, malın kaldığı ülkenin, göçmenin gittiği ülkeye borcu anlamına geliyordu. Her iki ülkede de bu hesaplar yapıldıktan sonra, oranlar karşılaştırılacak ve alacaklı/verecekli ülke ortaya çıkacaktı. Her altı ayda bir, yukarıda belirtilen biçimde açıklama belgeleri temeli üzerinden, her iki hükümetçe ödenmesi gereken paraların hesabı çıkarılacaktı. Arıtım hükümleri bütünlendiği zaman, karşılıklı borçlar birbirine eşit çıkarsa, bunlarla ilgili hesap denkleştirilmiş ve kapatılmış olacaktı. Bu denkleştirme işleminden sonra, hükümetlerden birisi diğerine borçlu kalırsa bu borç peşin para ile ödenecekti. Borçlu hükümet, bu ödeme için bir süre tanınmasını isterse, komisyon yıllık en çok üç taksitte ödenmesi koşulu ile bu ek süreyi tanıyabilecekti. Ancak, ödemeler için bir süre isteme durumunda faiz ödenmesi gerekiyordu. Bu faizin tutarını saptama görevi de komisyona aitti. Her iki taraf da mübadele

edilecek halklara, gidişleri için saptanmış gündün önce yurtlarını bırakıp gitmelerine yol açmak ya da mallarını elden çıkarmak üzere doğrudan ya da dolaylı hiçbir baskıda bulunmamayı karşılıklı olarak yükümleniyorlardı. Mübadele dışı bölgelerde oturanların, bu bölgelerde kalmak ya da oralara yeniden dönmek hakları ile Türkiye’de ve Yunanistan’da özgürlüklerinden ve mülkiyetlerinden özgürce yararlanmalarına hiç bir engel çıkartılmayacaktı. Bütün bu konuların çözümü süresince karma komisyonunun ve ona bağlı kurulların çalışmaları ve işlerinin yürütülmesi için gerekli giderler, komisyonlarca saptanacak orana göre, ilgili hükümetlerce karşılanacaktı?³⁷

Böylece sonunda, göçün isteğe değil, zorunlu olması ilkesi benimsenmişti. Konunun en ilgi çeken yönü, Türk ve Rum halklarının karşılıklı göçünün, isteğe bağlı değil, zorunlu oluşuydu. Dolayısıyla, insan ve mülkiyet hakları açısından konuya bakıldığında, kendine özgü tarihsel dokusu içinde, değinilen haklar, elbette büyük ölçüde askıya alınmış oluyordu. Özellikle göçün zorunluluğu bu niteliği güçlendirmekteydi. Yukarıda açıklandığı gibi, mübadelenin yürütülmesini sağlayacak ilke, kuram, kurum

ve yöntemler, gereklilik ve zorunluluk temeli üzerinde biçimlendirilmişti. Daha açık bir deyimle, bu tarihsel gelişmelerin ve uzantıların ortaya çıkardığı bir sonuçtu. Zorunlu göçün, kişiye yüklediği psikolojik, toplumsal ve hatta ekonomik yük, diğer sorunları gölgede bırakacak ölçüde büyüktü.

Göçün zorunlu oluşu, konuyu hem kuramda, hem de uygulamada ayrıntılardan arındırıp, soruna kesin bir çözüm getirdi. Karşılaşılabilecek daha derin ve çapraşık sorunlar büyük ölçüde tek düzeliğe indirilebildi. Böylece, türlü zorluklar getirmiş olmasına karşın, bu özellik göçü büyük ölçüde kolaylaştırdı ve uygulamayı hızlandırdı.

Süreç bu noktaya gelmişken, Türkiye’de, göçmen sorununu bir düzene sokmak amacıyla yapılması gereken pek çok iş vardı. Önce 13 Ekim 1923 tarihinde Mübadele İmar ve İskan Vekaleti adıyla bir bakanlık kuruldu³⁸ Ardından da, 8 Kasım 1923 tarihinde İskan Yasası oluşturuldu³⁹ Bu bakanlık için bakanlığa getirilen kişi, Atatürk’e yakınlığıyla bilinen ve Kurtuluş Savaşı’na genç yaşta, büyük maceralar içinde atılan Mustafa Necati’ydi⁴⁰ Mustafa Necati, bakanlığın taşra örgütlenmesi için büyük bir çaba harcadı. Göç sürecinde karşılaşma

37 Bkz. İsmail Soysal, *a.g.e.*, s. 177-183.

38 Söz konusu eleştirilerin de etkisiyle, 11 Aralık 1924’te kabul edilen 529 nolu yasayla, Mübadele İmar ve İskan Vekâleti kaldırıldı. Vekâletin bu aşamadan sonra yürütmesi gerekli görevler, Dahiliye Vekâleti’ne bağlı olarak kurulan İskân Müdüriyeti-i Umumiyesi’ne devredildi. *Düstur*, VI, 3. tertip, Ankara, 1953; *Devlet Salnamesi*, İst., 1926, s. 117. 39 368 nolu yasa için bkz: *Düstur*, V, V, 3. tertip, Ankara, 1969, s. 165-167.

40 Bkz: *TBMM Zabıt*, Devre, II, İçtima, I, c. II, Ankara, ty, s. 826; *Hakimiyet-i Milliye*, 21. Teşrinievvel 1923; Mustafa Necati, 1892 yılında İzmir’de dünyaya geldi. İlköğrenimini, Birhan’ül Maaruf Mektebi’nde tamamladı. Ardından İzmir İdadisi’ne devam etti. İdadî Mektebi’ni başarıyla bitirdikten sonra, 1912’de Hukuk Fakültesi’ni tamamladı. İzmir’de Darülmuallimin ve Darülmuallemat’ta öğretmenliklerde bulundu. Bir yandan da Vasıf Bey (Çınar)’le birlikte, Şark Hususi İdadisi’ni açmıştır: *Türk Sesi*, 27 Haziran 1923. İzmir’in işgal edilmesinin üçüncü günü Balıkesir’e geçerek, bir çete teşkilatı kurmuş, Kuva-yı Milliye güçleri içinde, müfrezeye komutanı olarak çalışmıştır. Anzavur’a ve Yunanlılara karşı dövuşmüştür: *Hayat Tarıh Mecmuası*, 1/5 (1972), s. 3. Balıkesir’de, Vasıf Bey’le (Çınar) birlikte, İzmir’e Doğru gazetesini çıkarmıştır. İstanbul’un işgali üzerine, yapılan seçimlerde Saruhanlılar bu genç vatanseveri kendilerine mebus seçmişlerdir: *Türk Sesi*, aynı sayı. Samsun ve Kastamonu mıntkaları istiklal Mahkemeleri’nde başkanlık yapmıştır; bkz: Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 148-155, 168-175; "Memleketin heyecanlı hatiplerinden birisidir. Anadolu kendisini çok sever. Kastamonulular kendisine fahri hemşehrîlik vermişlerdir. İzmir’in kıymetli bir evladını mebus görmek, fahraver bir zevktir": *Türk Sesi*, 27 Haziran 1923. Beş ay kadar süren Mübadele, İmar ve İskân vekilliğinden sonra, önce Adliye, ardından da Maarif vekilliğine getirilmiştir. Mustafa Necati, Gazi Eğitim Enstitüsü’nün Kuruluşunda, Tevhid-i Tedrisat ve Harf Devrimi yasalarının çıkarılışında aktif bir rol üstlendi: (*Türk Parlamento Tarihi: TBMM-III. Dönem*, 1927-1931, I. Cilt, TBMM Vakfı yay., s.443-461; ayrıca bkz. Ali Cengizkan, *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*, ODTÜ yay., Ankara, 2004, s.21, dn.36). 1 Ocak 1929’da, çok genç yaşta iken ölmüştür.

olasılığı olan sorunlarla ilgili gerekli önlemlerin alınmasına çalıştı. Diğer bakanlıklarla bir eşgüdüm ortamı oluşturdu. Onların da katkısı ile göçmenlerin taşınması; sağlık, barınma, beslenme sorunlarının çözümü ve üretici konumlara getirilmeleri süreciyle ilgili düşünceler geliştirip, stratejiler belirledi ve planlar hazırladı.⁴¹ Göçmenleri taşıma işini sağlamak üzere, uluslararası düzeyde vapur kumpanyalarına dönük bir ihale açıldı. Bu ihaleyi ilk aşamada bir İtalyan Kumpanyası olan Lyod Tristino'nun kazanmasına karşın, zaten sınırlı olan sermayenin bir yabancı ülkeye gitmemesi için, Türk Vapurcular Birliği'nin duyarlı önerisine uyarak, bu ihaleyi iptal etti. Türkiye'de yerli kumpanyaların katılımıyla oluşan bir birliğe, göçmenleri taşıma görevi verildi. Scyrisefain adlı kuruma bağlı vapurlarla Yunanistan'da göçmenlerin taşınması uygun görüldü.⁴² Bu taşıma işinin, asgari koşulları belirlendi. Göçmenleri Türkiye'ye taşıma görevi, Scyr-i Sefain İdaresi ve diğer Türk vapur şirketleriyle yapılan "mukavele" gereği bu kuruluşlara verildi. Taşımayı yapacak şirketlere ait vapurların sayısını ve kapasitesini belirleme görevi, İstanbul Liman İdaresi Riyaseti'ne aitti. Her vapurun, göçmen taşımaya elverişli altyapıya sahip olması gerekiyordu. Bu nedenle vapurun sağlıklı bir ortamlar sunacak biçimde göçmen taşımaya elverişli olduğuna ve sağlık sorunları çıkması durumunda gerekli önlemleri aldığına ve yeterli donanımına sahip bulunduğuna ilişkin bir belge almak zorundaydı. Liman idaresine başvurarak bu raporu alan vapurlarda bir takım ön hazırlıklar yapılıyordu.⁴³

Bu taşıma sürecine katılacak olan vapur

kumpanyaları, bir mektup vererek teminat gösteriyorlardı. Teminatın kabul edilmesinden bir hafta sonra, istenen iskelelere dört büyük vapur göndermek zorunluluğu vardı. Taşıma sırasında, insanların dinlenmelerine olanak sağlayacak ortamlar yaratılacak, vapurlara tatlı su depoları konulacaktı. Sağlık kabinlerinin bulunması ön koşuldu. Bu kabinlerde, Hilal-i Ahmer'e bağlı sağlık ekipleri görev yapacaklardı. Taşıma ücreti göçmenin kendisi aitti. Parasını ödeyemeyecek derecede fakir olanların parasını vermeyi hükümet yükümleniyordu. Buna karşın, taşınan göçmenlerin önemli bir kısmı, yardıma muhtaç olduğunu ileri sürüyor ve taşıma ücretlerini veremiyorlardı. Taşıma sırasında insan, eşya ve hayvan (koyun, keçi, sığır, dana, öküz) için ayrı ayrı tutarlarda para alınacaktı. 8 yaşına kadar olan çocuklardan para alınmıyordu. Nüfus başına 100 kilo kadar eşya ücretsiz taşınıyordu. Kumpanyalar için yükleme iskelelerinde yükleme işinin en çok beş gün sürmesi gibi bir yükümlülük de bulunuyordu.⁴⁴

Türk Vapurcular Birliği'ne bağlı gemiler, bu işler düzene konulduktan sonra Yunanistan'dan aralıksız göçmen taşımaya başladılar. Gemiler, Yunanistan'ın değişik Hanya, Resmo, Kandiye, Selanik gibi limanlarından göçmenleri yüklüyorlar ve Türkiye'de belirlenmiş limanlara taşıyorlardı. Bu vapurlardan bazılarının adları şunlardı: Gülcemal, Akdeniz, Reşit Paşa, Kızılırmak, Şam, Giresun, Ümit, Gülnihal, Bahriçedit, Altay, Gelibolu, Bandırma, İnebolu, Nimet, Canik, Millet ve Ereğli. Bu gemilerin toplam tonajı 37.494'tü.⁴⁵

41 Bu uygulamaların boyutları için bkz. Kemal Arı, *Büyük Mübadele...*, s.31-36.

42 Aynı yazar, "Mübadele ve Ulusal Ekonomi Yaratma Çabaları", *Tophansal Tarih*, Sayı: 68 (Ağustos, 1999), 12-17; yine *Büyük Mübadele*, 36-43; İzmir örneği için bkz. Aynı yazar, "Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/1 (1991), s.13-46.

43 *A.g.m.*, s.27; *Büyük Mübadele*, s.42-43.

44 "Muhacir Nakliyatı Meselesi", *Türkiye İktisat Mecmuası*, II/36 (26 Teşrinisani 1923), s. 377-378.

45 *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, s. 25; yine diğer filoların durumu için bkz. "Türkiye Ticareti Bahriyesi", *Aynı Tarihi*, II/6 (1924), s. 619-629.

Kuralların görünüşte doğru ve akılcı olmasına karşın, uygulama süreci arzu edildiği gibi olmuyordu. Her yolcunun kamaralarda taşınmasına olanak yoktu. Yolcular çoğu zaman hayvanlarıyla vapurlara biniyorlardı. Bu hayvanlar, gemi ambarlarına yerleştiriliyordu. Göçmenlerden hastaların, küçük çocukların ve yaşlıların vapurlarda kamaralara yerleştirilmesine çalışılıyordu. Buna karşın, pek çok göçmenin güvertelerde, koridorlarda hatta havalandırılmış ambarlarda, denk yığınları arasında taşındığı oluyordu. Göçmenlerin büyük kısmı ağırlıklı biçimde, kendi denk yığınları arasında, güvertelere yerleştiriliyorlardı. Kimi zaman hayvanlarının yanında bile yolculuk yapmak zorunda kalan insanlar vardı. Yanlarındaki eşyalar günlerce Yunanistan'da iskelelerde oradan oraya sürünmüş, tozun-toprağın altında kalmış, yağmur altında ıslanmıştı. Bu yüklerden oluşan denk yığınları ortasında yolculuk yapılması sağlık sorunları yaratabilirdi. Vapurlara çoğu zaman, normalin üzerinde insan, hayvan ve eşya yükleniyordu. Bu yoğunluk, çevre temizliği açısından zorluklar çıkarıyordu. Ortak kullanılan tuvaletlerde, lavabolarda, su sarnıçlarında ve diğer alanlarda hijyen uygulamalarının gerçekleştirilmesi büyük sorundu. Vapur güvertelerine yolcuların günlük gereksinimlerini karşılamak üzere temiz su depolan kurulmuştu. Yolculara düzenli yemek verilemiyordu. Her vapurda bir doktor ve iki adet sağlık memuru bulunuyordu. Doktor ve sağlık memurları her göçmene çiçek ve kızamık aşısı yapıyor, onları sağlık denetiminden geçiriyor; bir salgın taşıyıcısı olup olmadığını araştırıyorlardı. Yine normal olarak karşılaşılabilecek sağlık sorunlarıyla

da ilgileniyorlardı. Ayrıca Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bağlı diğer ekipler, gereksinimi olanlara beslenme yardımı yapıyorlardı. Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti arasında bir sözleşme yapılmıştı. Bu sözleşme ile görev dağılımı yapılmış, eşgüdüm sağlanmıştı. Bu sözleşme uyarınca, sağlık ve beslenme sorunlarıyla Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bağlı ekipler uğraşacak, vekalet de rahat çalışma ortamı yaratma yönünde her türlü olanağı sağlayacaktı.⁴⁶

Türkiye'ye göçmen getiren vapurlar için indirme iskeleleri belirlenmişti. Bunların belli başlıları İzmir, İstanbul-Tuzla, Ayvalık, Mudanya, Samsun, Trabzon, Antalya ve Mersin iskeleleriydi. En yoğun olan indirme iskelesi İzmir, İstanbul, Mersin ve Samsun'du. Her indirme iskelesinin yanında bir karantina/tahaffuzhane oluşturulmuştu. Bunların en büyüğü İstanbul'da Tuzla ve İzmir'de Klazumen Tahaffuzhanesi'ydi. Göçmenler, yerleşim yerlerine gönderilmeden önce, bir süre indirme iskelelerine yakın misafirhanelerde kalıyorlardı. Misafirhanelerin yanına göçmenlerin sağlık işleriyle ilgilenmek için Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından kurulan bir sağlık ocağı kurulmuştu. Bu yöndeki çalışmalar ve uğraşlar sürerken, ilgili kurumlarla Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin yaptığı yazışmalar sonucunda, taşıma süresince, ordunun menzil teşkilatından yararlanma olanağı da elde edildi.⁴⁷ Sağlık kuruluşlarının bulunduğu kıyı kentlerinde, olası salgın hastalıkların önüne geçmek amacıyla ciddi hazırlıklar yapıldı. Buralarda serum ve aşı depolandı.⁴⁸

46 Bkz: *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre. II, İçtima. II, c. X, Ankara, 1975, s. 48.

47 *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Eylül 1923.

48 *TBMM Zabıt Ceridesi*, ..., s. 58.

Mübadele Uygulamalarında Bursa

Bursa, Osmanlı'dan cumhuriyete uzanan süreçte, göç tarihi açısından önemli bir göçmen kabul eden alan olarak öne çıkmıştır. Bu durum mübadele sürecinde de kendisini gösterdi.⁴⁹

Bursa Cumhuriyet Dönemi'nde merkez kazasına bağlı olmak üzere Gemlik, Mihaliç (Karacabey), Mudanya, Kirmasti (Mustafa Kemal Paşa) ve Artanos (Orhaneli), Bilecik ve İnegöl kazalarından oluşuyordu.⁵⁰ Önceden Hüdavendigâr olan kentin adı, 1918 yılında Bursa olarak değiştirilmişti. Osmanlı Dönemi'nde kentin toplam büyüklüğü 66.090 km² iken, cumhuriyet döneminde 13.565km² olmuştu.⁵¹ Kurtuluş Savaşı'nın sonuna dek kentte kimi yerlerde karışık, kimi yerlerde ayrı ayrı gruplar halinde Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler, Museviler ve Bulgarlar yer almaktaydı.⁵² Rumlar Ortodoks, Ermeniler Gregoryen, Katolik ve Protestan mezheplerine bağlı bulunuyorlardı.⁵³ Mübadele kapsamına girecek olan Rumlar en çok Bursa Merkez, Mudanya, Mihaliç (Karacabey) ve Gemlik'te yer almaktaydılar.⁵⁴ Bursa vilayetinin iki önemli ticaret merkezi olan Mudanya'da Rumlar, Gemlik'te Ermeniler nüfus açısından çoğunluğu ellerinde bulunduruyorlardı.⁵⁵ 1889 yılında kurulan Bursa Ticaret Odası'ndaki yönetim

kurulu üyelerinin çoğunun Rum ve Ermeniler'den olması, bu grupların Bursa'nın sanayi ve ticaretinde ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁶ Rumlar'ın taş işçiliğinde, yapı ustalığında ve ipek ticaretinde önemli bir yer tuttıkları görülmektedir.⁵⁷ İpek yolunun üzerinde bulunan kent, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuştu. Bunun yanı sıra, Mudanya ve Gemlik gibi liman kentlerine sahipti. Bu limanlar aracılığıyla Bursa'da üretilen ipek Avrupa'ya yabancı bandıralı gemilerle taşınabiliyor; yine bölgenin gereksinim duyduğu tüketim maddeleri bu limanlar aracılığıyla aktarlabiliyordu. Ayrıca kent İstanbul'a yakın bir konumda bulunuyordu. Bu özelliği, İstanbul'u sürekli besleyen, İstanbul'dan da sürekli beslenen bir nitelik kazandırmıştı. İpek üretimi ve buna dayalı olarak oluşmuş olan sanayi ve ticaret, kentte önemli bir ekonomik gelişmeye neden olmuştu.⁵⁸ İpek üretimine dayalı ev dokumacılığı ve atölyeler yaygındı. Hammadde olarak ipek ve bu maddeden üretilen ürünler kentin ekonomik refahını artırıyordu. İpekçilik alanında görülen dış satıma ilişkin etkinlikler Türkler'den çok yabancı tüccarların elindeydi. Kapitülasyonlar ve 1838 Ticaret Anlaşması'nın sunduğu olanaklar, bu alanda yabancıları oldukça etkin duruma getirmişti.⁵⁹ Azınlıklar dış satıma dayanan ipek üretiminde önemli bir ağırlığa

49 Bu konuda iki önemli çalışma için bkz. Nesim Şeker, *Türk-Yunan Nüfus Mübadele Anlaşması Sonucu Bursa'ya Gelen Göçmenlerin Kentin Sosyal Yapısı Üzerindeki Etkileri: 1923-1935*, Uludağ Ün. Sosyal Bilimler Enst., (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1995; Raif Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan Göçmenleri)*, Avrasya Etnografya Vakfı yay., Bursa, 1999.

50 Nesimi Şeker, *a.g.e.*, s.48-49.

51 Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul, 1998, s.238'den ayrıca akt. Raif Kaplanoğlu, *Mesrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, Avrasya Etnografya yay., İstanbul, 2006, s.264; 1924 yılında çıkarılan yasalarla yeniden vilayet örgütlenmesine gidilmiş ve livalar kaldırılarak, bugünkü biçimiyle iller oluşturulmuştur. Kent, kendisine bağlı ilçelerle bugünkü halini, 1926 yılında almıştır. *A.g.e.*, s.264.

52 Nesim Şeker, *a.g.e.*, s.49.

53 *A.g.e.*, s.49.

54 *A.g.e.*, s.52.

55 *A.g.e.*, s.53.

56 Raif Kaplanoğlu, *Bursa'da Mübadele...*, s.35;

57 *A.g.e.*, s.35.

58 Bursa'nın Türkler'in 15. yüzyılda ticari durumu ile ilgili olarak bkz. Halil İnalcık, "Bursa: I XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleken*, XXIV / 93 (1960), s.45-102.

59 Nesim Şeker, *a.g.e.*, s.54-55; ayrıca genel olarak bkz. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960.

sahiptiler. Türkler daha çok tarımla uğraşıyorlardı. Rum ve Ermeniler'in tarımla uğraşan kesimi de göreceli olarak Türkler'e göre daha verimli topraklara ve ileri tarım tekniklerine sahip bulunuyorlardı. Kentte ipeğe dayalı bir ticaret yoğunluğu gözlemlenebiliyordu. İpek üretimine dönük bir işgücü gereksinimi vardı. Bu ekonomik etkinlikler ve bu etkinliklerin yarattığı yeni toplumsal sınıflar, toplumsal ve ekonomik ilişkilerin değişmesine etki etmişti. Şeker'in de belirttiği gibi, İpek dokuma fabrikalarının büyük kısmı Rum ve Ermeniler'e aitti. 1862'de yalnız Bursa'nın merkezinde 90 ipek fabrikası bulunuyordu.⁶⁰ Bu nedenle, kente giren kapital, büyük ölçüde azınlıkların elinde yoğunlaşmış; Türkler'e göre onlar oldukça önemli bir refah seviyesine ulaşmışlardı.

Bu genel görüntüye, tarihsel süreç içinde göçmenler de eklenmişti. Bundan dolayı, nüfusa dayanan topografya, tarihin akışı içinde sürekli değişiklik göstermişti. Ağırlıklı olarak 19. yüzyılda, başta 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmak üzere, değişik tarihlerde göçmenler getirilerek, Bursa'nın değişik yerlerine yerleştirilmişlerdi. Yaşanan büyük göç dalgalarında Bursa hep göç almış ve sürekli olarak nüfus topografyası değişmiş bir yerleşim alanıydı. 1893-1902 yılları arasında Bulgaristan'dan ayrılarak Osmanlı topraklarına gelen 72.500 Bulgaristan göçmenlerinin bir kısmı Trakya, Balıkesir ve Bandırma gibi yörelerin yanı sıra Bursa'ya da yerleştirilmişti. Bunların içinde Yahudiler de vardı.⁶¹ 1860-1865 yılları arasında

Kafkasya'dan ve Kırım'dan da bölgeye göçmen gelmişti.⁶² 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından sonra da çok sayıda göçmenin Bursa'ya yerleştirildiği biliniyordu.⁶³ 1897 yılına ait resmi Osmanlı salnamesine göre bu yıl içinde gelen 5.846 göçmenin 4.489'u (932 hane) Hüdavendigar (Bursa) vilayetine yerleştirilmişti.⁶⁴

Bölgenin nüfus topografyası zaten karışıktı. Değişik zamanlarda gelen göçmen grupları da varolan mekana yerleştiriliyorlardı. Boşnak, Arnavut, Gürcü kökenli göçmenler verimsiz alanlara sokuşturulurlarken, verimli topraklara yerleşen gayrimüslim unsurlara gıpta ile bakıyorlardı.⁶⁵ Birinci Dünya Savaşı sırasında, Bursa'da yaşayan etnik unsurlar arasında ilişkiler bozulmaya başladı. Uygulanan politikaların ve değişik kaynaklı kışkırtmaların sonucunda Türkler, Ermeniler ve Rumlar arasında tam bir güvensizlik ortamı doğdu. Türk, Ermeni ve Rum çeteleri, bu güvensizliği besleyen unsurlar olmuşlar ve denetlenemez bir duruma gelmişlerdi.⁶⁶ Güvenliğin bozulmuş olmasına dayalı olarak, 1915 Ermeni göçü sırasında bu bölgeden de Ermeni ve Rum köyleri göç ettirildi. Onların boşalttıkları alanlara Boşnak, Pomak ve Arnavutlar yerleştirildi.⁶⁷ Birinci dünya savaşından sonra, Türkiye bir ulusal savaşa yöneldi. İşgalden önce kentte Hacim Muhittin Çanklı valilik yapmıştı. İngilizler Mudanya, Gemlik ve Karamürsel'e asker çıkarmışlardı. Bu güçler tarafından destek gören Yunan birlikleri Balıkesir'i'nin ardından Karacabey ve Kirmastı'yı ele geçirdiler. Bölge'de hatırı

60 Nesim Şeker, *a.g.e.*, s.57.

61 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu...", s.56.

62 Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul, 1966, s. 75.

63 Adil Adnan Öztürk, Rumeli'den Aydın Vilayeti'ne Yapılan Göçler ve Aydın Vilâyetine Gelen Rumeli Muhacirininin İskân ve İdâreleri Hakkında Talimat-ı Mahsusâ, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/10 (1999-2000), s.123-130

64 Tablo 24 için bkz: *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılığın 1897 (The First Statistical Yearbook of the Ottoman Empire)*, Tarihi İstatistikler Dizisi, V, Ankara, 1997, s.41.

65 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.52.

66 *A.g.e.*, s.52.

67 *A.g.e.*, s.53; yine aynı yazar, *Meçrutiyetten...*, s.222.

sayılır ulusal güçler olmasına karşın, bu saldırı karşısında bir varlık gösteremediler.⁶⁸ Ağır Yunan saldırısı karşısında kent Türk birlikleri tarafından boşaltıldı. 8 Temmuz 1920'de kent Yunanlılar tarafından işgal edildi. Yunan işgali, kentte yaşayan azınlıkları, özellikle de Ortodoks Rumlar'ı Türkler'e karşı cesaretli bir konuma getirdi. Bu süreçte, hem Rumlar ve Ermeniler Yunanlı makamlardan aldıkları güçle şırmamışlar ve Türkler'e baskı yapmaya başlamışlardı. Aradaki ilişkiler bir anda bozuldu.⁶⁹ Birinci Dünya Savaşı yıllarında kentten göçürülen Ermeniler ve Rumlar mütareke döneminde tekrar dönmeye başlamışlardı. Etnik gruplar arasında birbirlerine karşı düşmanlık duyguları gittikçe besleniyor ve kabarıyordu.⁷⁰ Bu baskılar, belli ölçüde Türkler'in işgal edilmemiş yörelere göçüne de neden oldu.

Bursa 11 Eylül 1922 tarihine kadar düşman işgalinde kaldı.⁷¹ İşgal döneminde İpek böcekçiliği için önemli bir ürün olan dut ağaçlarına yeterli bakım yapılamamıştı. Bu nedenle ipek üretiminde düşüşler oldu. Yunan işgal kumandanlığı kasaplık hayvan, zahire, zeytin ve zeytin yağı gibi temel tüketim mallarının İstanbul'a ulaştırılmasını yasaklamıştı. İşgalin neden olduğu yıkımın oranı büyüktü. Yunan ordusu geri çekilirken de Bursa'yı yakıp yıktı. Pek çok yerleşim yeri oturulamayacak ölçüde yıkıma uğradı. Halka dönük olarak büyük katliamlar gerçekleştirildi.⁷²

Kent, savaş sonrasında ana çizgileriyle bu durumdayken, şimdi büyük göç

dalgasında, üzerine düşen yükü karşılamaya hazırlanıyordu.

Mübadele İmar ve İskan Vekaleti, göçmenlerin yerleşebilecekleri alanların bir topografyasını çıkarmış ve ülkeyi on değişik bölgeye bölmüştü. Bursa Beşinci İskan Bölgesi'nde yer alıyordu. Her iskan alanında olduğu gibi, Bursa'da ve Mudanya'da mütuka müdürlükleri oluşturuldu. Bu müdürlüklere bağlı sevkiyat ve nakliyat, işe, iskan, ziraat memurları ile imar mühendisi, kondoktör ve tabib bulunuyordu. Ayrıca üç seyyar sevk, işe ve iskan memuru ile altı katip de görev yapıyordu.⁷³

Her birim, kendi alanına giren konularla ilgili işlerle uğraşıyordu. Yerleştirme süreçlerinde temel belirleyici etken, kentten ayrılan Rumlardan kalan taşınmaz mallardı. Bursa'da da, Rumlar'dan artakalan mallar büyük yıkımdan etkilenmişti. Pek çok köy ve büyük yerleşim yerlerinin önemli kısımları yakılıp yıkılmıştı. Kentte, harikzede denilen yangın mağdurları bulunuyordu. Gerek bu gruplar ve gerekse savaştan etkilenen diğer kesimler tarafından Rum taşınmazları büyük ölçüde yağmalanmıştı. Oysa bu taşınmazlar, mübadele hükümleri uyarınca, gelecek mübadil göçmenlere verilmeliydi. Bu malların belirlenmesinden, hakkı olmayanlardan geri alınmasına kadar pek çok sorun iç içe geçmiş bir durum almıştı.⁷⁴

1923 yılının sonuna doğru, göçmenlerin taşınmasına başlandı.⁷⁵ Türk Vapurcular Birliği'nde yer alan kumpanyalara ait

68 Hacim Muhittin Çanklı'nın süreçle ilgili anlamları için bkz. *Balkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çanklı'nın Kuwayi Milliye Hatıraları (1919-1920)*, (Haz: Şerafettin Turan), Ankara, 1967.

69 Saim Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kırtuluş Süreci (8 Temmuz 1920-11 Eylül 1922)*, Uludağ Ün. Yay., Bursa 2001; ayrıca bkz. Adnan Sofuoğlu, *Kuway-i Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu 1919-1921*, Ankara 1994, çşt.syf; Orhan Hülagü, *Millî Mücadele'de Bursa*, İstanbul 2001; Tefik Doğan, *Bursa Bölgesinde Yapılan Savaşlar*, İstanbul 1940.

70 Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyetten...*, s.222.

71 Sürecin ayrıntıları ile ilgili bk. Saim Yüceer, *a.g.e.*, çşt.syf.

72 Mehmet Kaya, "Mondros Mütarekesi'nden İşgale Kadar Bursa'nın Sosyal ve Ekonomik Yaşamına Dair Gözlemler", *Ulusal Zaferimizi Taçlandıran Kent : Mudanya*, Mudanya Belediyesi yay., s.158; yine bkz. Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele'de Bursa*, Bursa, 1983.

73 Kamal Arı, "Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşınma Sorunu.", s.27.

74 Genel olarak bkz. Kemal Arı, *Büyük Mübadele...*, çşt. syf.

75 Kemal Arı, *a.g.m.*, s.36.

vapurlar, Yunanistan'ın değişik liman kentlerinde, kendilerini coşkuyla karşılayan göçmenleri alarak, Türkiye'ye getirmek üzere harekete geçtiler. Daha göçmenler vapurlara binerlerken, iş kollarına göre gruplara ayrılıyorlardı. Göçmenlerin büyük kısmı tarımsal, küçük bir kısmı da kent yaşamına dönük iş kollarından geliyorlardı. Bu ayrımın sağlıklı biçimde yapılması, göçmenin gittiği yerde yaşamını sürdürebileceği iş ortamı yarabileceği doğal ve toplumsal çevreden yer verilmesi yaşamsal öneme sahipti. Böylece göçmen içine katıldığı ve eklendiği çevreye kolayca uyum sağlayabilecekti. Yerleştirildikten sonra ivedi biçimde üretici konumuna gelmesi olanaklı olabilecekti. Bursa'nın bu açıdan özellikleri belliydi: Zeytin, bağ-bahçe ürünleri, ipekböcekçiliği ve ipek üretimine dayalı dokuma sanayi kentin ekonomik faaliyetinde ön planda olan uğraşı dallarıydı. Savaş yıllarındaki yıkım nedeniyle bu üretim kollarında yoğun üretim düşüşü yaşanmıştı. Bunun yeniden canlanmasında göçmenler, olumlu etkiler yaratabilirlerdi. Bursa da işgal yıllarında, işgalin acı uygulamalarına tanık olmuştu. Yeniköy, Ortaköy, Keramet, Çengiler/Sugören, Ermenigürlü, Yenice, Derbent, Gündoğdu, Başköy, İkizce, Çatalağul, Gündoğdu, İsmetpaşa ve Subaşı köyleri tümüyle yanmıştı.⁷⁶ Bu vilayetin yerli halkı yanan yerlerin yarısından çoğunu kendi özverileriyle onarmaya çalışıyorlardı.⁷⁷ Füzuli işgaller Türkiye'nin her yerinde yaygındı,⁷⁸ aynı sorun Bursa'da da yoğun olarak yaşanıyordu. Mıntuka Müdüriyeti'nin İleri gazetesinde

yayımlanan bir raporunda, Bursa ve çevresindeki metruk evlerin durumu hakkında bilgi verilmekteydi. Bu rapordan da anlaşıldığına göre, Bursa yöresinde terkedilmiş evlerin onarımına hızla devam ediliyordu. Bu göçmenler gelmeye başladıktan sonra da devam etmişti.⁷⁹ Buna karşın, terkedilmiş bu malların, ilgisiz kişilerin elinde yağmalanması ve hükümetin onca uğraşına karşın bu haksız el koymaların son bulmaması, göçmenlerin barınma sorunlarının çözümü sürecini uzatan ve zorlaştıran bir etken oldu.⁸⁰ Ülkenin pek çok yerinde olduğu gibi, Bursa'da da yoğun bir ev bunalımı yaşanmaktaydı. Savaş yıllarının neden olduğu büyük yıkım yetmiyormuş gibi, savaşın hemen sonrasında başka yerlerden insanlar pek çok kent gibi Bursa'ya da göç ederek, Rum taşınmazlarından mal kapma yarışına girişmişlerdi. Kentte zaten oldukça önemli sayıda savaş mağduru felaketle karşılaşmış insan vardı. Bunların gereksinimleri dayanılmaz boyutlardayken, gerek bu iç göçler ve gerekse hemen ardından başlayan dış göçler nedeniyle barınma sorunu kentteki toplumsal yaşamı felç etmişti. Kentte büyük bir iç ve dış göçlerin beslediği insan yığılması vardı. Bunun sonucunda ise ev bunalımı yanında işsizlik, aşırı fiyat artışları, sağlık ve çarpık kentleşme gibi sorunlar ortaya çıktı.⁸¹ Felaketzedeler, bunların içinde en yaygın ve kötü durumda olan yangın mağduru "harikzedeler", mülteciler; devletin ilk başta doğrudan kendisinin yönlendirdiği devlet memurları, subaylar ile doğu vilayeti göçmenleri ve kimi fırsatçılar tarafından,

76 Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.103.

77 *TBMM Zabıt*, Devre. II, İçtima. II, c. VIII, Ankara, 1968, s.1042.

78 Bu konuyla ilgili iki ayrı çalışma için bkz. "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Füzuli İşgal' Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI/18 (Temmuz, 1990), 691-706; "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Mübadil Göçmenler'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI/18 (Temmuz, 1990), 627-657; ayrıca bkz. "Kurtuluş Savaşı Sonrasında İzmir'e Yönelik Göçler ve Etkileri", *Üç İzmir*, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1992, 273-282; "Migration into İzmir Following the War of Independence and its Effects", *The Three of İzmir*, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1994, 273-282.

79 *İleri*, 27 Kânunusani 1924.

80 Kemal Arı, "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında...", s. 627-657.

81 Bu sorunların, İzmir örneğinde irdelendiği bir yazı için bkz. Aynı yazar, "Kurtuluş Savaşı Sonrasında...", s. 273-282; yine bkz. İbn'ül Cemel M. Ragıb, "İzmir'in Vaziyet-i İhtisadiye ve İctimaiyesi"..., s. 312-314.

Rumların Türkiye'yi terk ederlerken bırakmış oldukları mallar sorumsuzca işgal edildi. Rumlardan geriye kalan evler, bağlar, bahçeler ve diğer taşınmazların büyük hükümet denetiminin çok zayıf olduğu ilk aşamada sorumsuzca yağmalandı. Bu yağmalamaların yanı sıra yerel idarenin kurulması ve askeri birliklerin kurtuluşundan sonra kente kaydırılmasından sonra memurlara ve subaylara barınmaları için zorunlu olarak bu evlerden verildi. Lozan'da imzalanan nüfus mübadelesi protokolü henüz imzalanmadan önceki geçiş döneminde hükümetin yanlış uygulamaları sonucunda özellikle zarar görecektir nitelikteki taşınmaz malları ile kimi taşınmazlar açık artırma ile satıldı. Bir kısım mallar da gereksinimi olan yerli halka kiraya verildi. Bu mallar, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti henüz kurulmadan önce Maliye Vekâleti'nin tasarrufuna geçmişti. Maliye vekaleti de bu mallardan bütçeye getiri sağlayacak değer yaratma yoluna gitmişti. Bu yöndeki uygulamalar, önce protokolün imzalanması, ardından da göçmenlerin gelmeye başlamasıyla geri tepti. Aceleci biçimde ve hatta sorumsuzca atılan adımları geri çekmenin zor olduğunu bir süre sonra görüldü. Bir anlamda, Maliye Vekâleti'nin neden olduğu karışıklığı Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti bu taşınmazları boşaltmaya, imzalanan sözleşmeleri iptal ederek ya da yeniden yenilemeye çalıştı. Yanlış düzeltme yönündeki çabalardan da umulduğu ölçüde bir sonuç alınmadı.⁸²

Bu zorluklara karşın hükümet, Bursa'yı önemli bir göçmen yerleştirme alanı olarak görüyordu. Mustafa Necati'nin yapmış

olduğu açıklamaya göre, Türkiye genelinde 27 ayrı yerde göçmenlerin yerleştirilmesi için örnek köy yapılması planlanmıştı. Bu örnek köylerin iki tanesinin de Bursa'da yapılması öngörülmüştü. Bu köylerin planlamasında her bir köy için 50 mesken, bir mektep ve bir cami yapımı öngörülmüştü.⁸³ Uygulamaya geçince, örnek köy sayısı kısa sürede ilk başta düşünülen sayıyı aştı. Aşama aşama, Türkiye'nin genelinde örnek köy yapımını artırma yönünde çaba harcandı. 1930 yılına dek, 1.480.684 liralık ek bütçeyle, Türkiye genelinde 69 örnek köy yapıldı.⁸⁴ Bu planlama sırasında Bursa için öngörülen örnek köyler Apolyont gölü kıyılarında, İkizce ve Karacaoba köyleriydi. Bunların 1924-1925 yılında yapımı tasarlanmıştı.⁸⁵

Göçmenler için Bursa, özellikle gitmek istedikleri bir yerleşim alanı olarak görülüyordu. Verimli toprakları, göreceli olarak Türkiye'nin en gelişmiş yerlerinden birisi oluşu, bu ümit ve beklentinin temel nedeniydi. Bursa, Yunanistan'da beklenen göçmenler için, Türkiye'deki yerleşim yerleri arasında en çok duyulan isimdi. Özellikle Yunan kamuoyunda adı hiç duyulmayan ya da çok az duyulan kentlere yerleştirileceklerini duyan göçmenler, İzmir, Aydın, İstanbul, Bursa gibi yerlere gidemeyecekleri için hayal kırıklığına uğruyor ve kaygılara kapılıyorlardı. Kimi zaman bu tür söylentiler, kimi zaman da kişisel ve ailevi nedenlerle, bindirme iskelelerinde bekleyen göçmenlerden bazıları, kendilerinden birtakım bilgiler edinmek zorunda olan bindirme yükleme kurullarına yanıltıcı bilgiler veriyorlardı.

Nesim Şeker'in saptamasına göre,

82 Kemal Arı, "Türk-Rum Mübadele Andlaşması Sonrasında"..., çşt. syf; ayrıca bkz. *Büyük Mübadele*, s.115.

83 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM II: Dönem, 1923-1927, II, TBMM Vakfı yay., Ankara, s. 371; ayrıca bkz. Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, TTK yay., Ankara, 2000, s.70-71; Ali Cengizkan, *a.g.e.*, s.28.

84 Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, s.65-66; yine şurada, Ali Cengizkan, *a.g.e.*, s. 28.

85 Ali Cengizkan, *a.g.e.*, s.28 ve d.

Bursa'ya ilk göçmen kafesi 19 Aralık 1923'te Mudanya üzerinden geldi.⁸⁶ Langaza ve Selanik yöresinden insanları Mudanya'ya getirerek, indirme iskelesinde karaya bırakan gemi, Seyr-i Sefain İdaresi'ne ait olan Sakarya gemisiydi.⁸⁷ Yolcularını bindirip, yüklerini depolarına yerleştiren gemi Selanik limanından hareket etmiş; hareketinden bir süre Türkiye kıyılarına yaklaşınca arızalanmıştı. Bu nedenle önce Tuzla'ya uğrayıp onarılmış, bu onarım işinden sonra Mudanya'ya iskelesine yanaşmıştı. Mudanya'da iskelesinden karaya çıkan göçmenler gerek resmi kişiler ve kurumlar, gerekse halk tarafından yoğun bir ilgi ve sevgiyle karşılandılar. Gelen göçmenler için Muradiye'de bir misafirhane oluşturulmuştu. Bu göçmenler Muradiye'deki bu misafirhaneye alındılar. Birkaç gün burada dinlenmeleri sağlandı.⁸⁸ Ertuğrul, Hüdavendigâr ve Yeni Fikir gibi o dönemde Bursa'da çıkmakta olan gazeteler, göçmenler için yerli halkı yardıma çağırıyorlardı. Göçmenlerin tamamına yakını yiyecek ve içecek gereksinimlerini bile karşılayamayacak ölçüde yoksul düşmüşlerdi. Halkın içinde yardımseverler ve sivil toplum örgütleri yoksul düşmüş göçmenlere, özellikle de bunlar içinde hasta olanlara gıda yardımı yapıyorlardı. Görüntü, göçmenlere karşı yardımda tam bir imece görüntüsüydü.⁸⁹ Bu yardım kampanyaları, Hilal-i Ahmer ile eşgüdüm içinde gerçekleştiriliyordu. Kent halkı bu yardım çağrılarına yoğun ilgi gösterdi. Muhacirin-i İslamiye Muavenet Heyeti, Mübadele Cemiyeti, Kızılay, Kızılhaç gibi kurumlarla, resmi makamlar bu yardım kampanyasında yer almışlardır.⁹⁰ Vilayet

Meclisi de göçmenlere yardım işini görüşmüş; göçmenlerin sağlık, barınma, beslenme sorunları için para yardımı yapılması gündeme gelmişti. Nesim Şeker'in saptamasına göre, göçmenler gelmeye başlamadan bir hafta kadar önce, Ahmed Tevfik, Hacı Sabri, Hakkı Baha, Ahmed Ziya, Mehmed Kamil ve Mümtaz Şükrü Beyler velayet makamına başvurarak, "Muhacirin Yardım Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kurmuşlardı. Nesim Şeker'in aktardığına göre; cemiyetin kuruluş amacı, kurucuları tarafından "Gelecek din kardeşlerimizin temin-i istirahat, iâşe ve iskanları hususunda hükümete muavenet için azami gayret ve himmet-i sarf etmek"⁹¹ olarak açıklanmıştı.

Göçmenler öbek öbek, değişik tarihlerde gelen vapurlarla denizden geliyorlardı. İndirme iskelesi ağırlıklı olarak Mudanya'ydı. Akdeniz, Sakarya, Teşvikiye, Cumhuriyet, Dumlupınar, Kırzade gemileri Bursa'ya Mudanya üzerinden göçmen taşımışlardı.⁹² Az da olsa demir ve kara yoluyla getirilen göçmenler de vardı. Kara yolunu kullananlar daha çok Bulgaristan sınırına yakın bölgelerden gelen göçmenlerdi. Genellikle hayvan sürüleriyle yola çıkan bu insanlar demiryoluyla yolculuk yapmışlardı. Demiryollarıyla yola çıkmanın güvenlik açısından zorlukları vardı. Demiryolu ile göçmen taşıma yöntemi çok tercih edilmemişti. Bu yöntemi tercih eden göçmen sayısı çok azdı. Bu nedenle genel olarak kullanılan yol, denizyoluydu. Drama, Sarışaban ve çevresindeki köylerden kalkan göçmenler Kavala limanından; Selanik, Langaza, Vodina, Kalkış ile çevresindeki köylerden kalkan göçmenler de Selanik

86 Nesim Şeker, *a.g.e.*, s.46.

87 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 76.

88 *A.g.e.*, s. 77.

89 *A.g.e.*, s.94; Nesim Şeker, *a.g.e.*, s.46.

90 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.98-100.

91 *Yeni Fikir*, 17 Şubat 1925'den akt. Nesim Şeker, *a.g.e.*, s.47.

92 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.77.

limanından gemilerle Mudanya'ya doğru hareket ettiler. Girit'ten gelenler Kandiya'dan, Yanya'dan ve Prevezce'den gelenler Preveze limanından gemilere binmişlerdi.⁹³ Göçmenler Mudanya'ya Tuzla üzerinden geliyorlardı. Tuzla'da büyük bir karantina vardı. Burada göçmenlerin dezenfekte işleri yapıyor ve oradan Mudanya'ya aktarılıyorlardı.⁹⁴ Mudanya'da 1.000, Bursa'da 500 kişilik misafirhane ve dispanser hazırlanmıştı Burada kimlik denetimleri yapıyor göçmen ailesine, aile reisi adına düzenlenmiş bir kimlik belgesi veriliyordu.⁹⁵ Mudanya iskelesinde oluşturulmuş misafirhanede bir gün barındırılıyorlardı. Bu dinlenmelerinden sonra trene bindiriliyor ve ücretsiz iskan bölgelerine ya da Bursa'daki göçmen kampına getiriliyorlardı.⁹⁶ Trenin denk gelmemesi durumunda bu taşıma işi iskan müdürlükleri tarafından kiralanan otomobillerle yapıyordu.⁹⁷ Bursa'daki konaklama yerleri Muradiye ve Işıklar'daydı.⁹⁸ Kaplanoğlu'nun saptamasına göre; Tekirdağ, İzmit, Trabzon ve İzmir limanlarına indikten sonra topluca ya da ufak gruplar halinde Bursa'ya getirilip yerleştirilen göçmenler de vardı. Bunun

dışında, örneğin Kütahya ve Afyon gibi başka yerleşim merkezlerine de Bursa'dan göçmen aktarımı olmuştu.⁹⁹

İçişleri Bakanı ve Mübadele, İmar ve İskan Vekili Recep Bey'in Meclis'e verdiği bir bilgiye göre, Aralık 1924 tarihine kadar gelen mübadillerin 26.204'ü Bursa'ya yerleştirildi.¹⁰⁰ Bursa'ya yerleştirilen göçmenlerin sayısı zaman içinde 32.075'i buldu.¹⁰¹ Kaplanoğlu da, 1927 Salnamesi'nden aktararak, genel toplamın 32.315 olarak gösterildiğini, ama bu rakamın hayali olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰² Cevat Geray'ın 1924-1930 yılları arasında Bursa'ya yerleştirilen göçmenler için 31.658 rakamını gönderme yaparak, bu sayıyı gerçeğe daha yakın kabul etmektedir.¹⁰³ Geray, göçmen sayıları konusunda doğruya yakın tesbitler yapmış görünmektedir. Nesim Şeker'e göre ise, 1921 yılından 1929 yılına kadar Bursa'ya mübadil göçmen olarak 34,523 kişi gelmiştir.¹⁰⁴ Geray'ın rakamlarına göre Bursa, İzmir, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve İstanbul'dan sonra, dördüncü sırada göçmen alan kent görünümündedir. Çanakkale'ye 26.126, Edirne'ye 84.946, İstanbul'a 80.721 göçmen

93 *A.g.e.*, s.75.

94 *A.g.e.*, s.94.

95 *A.g.e.*, s.92.

96 *A.g.e.*, s.77, 92.

97 *A.g.e.*, s.94.

98 *A.g.e.*, s.92.

99 *A.g.e.*, s.78.

100 73.502 si Trakya'ya, 35.332'si İstanbul'a, 26.578'i İzmit'e, 38.925 Karesi'ye (Balıkesir ve yöresi), 62.524'ü İzmir'e, 6.179'u Antalya'ya, 29.189'u Konya'da, 20.856'sı Adana'ya, 1.100'ü Erzincan'a, 38.076'sı Samsun olmak üzere 358.465 kişi iskan edilmişti. Bunun yanı sıra 32.506 kişi iskan edilmeyi bekliyordu ve bunların 16.806'sı Samsun'daydı. Kazım Öztürk, *a.g.e.*, s.371; Nedim İpek, *a.g.e.*, s.70.

101 *Devlet İstatistik Enstitüsü İstatistik Yıllığı*, 1929-1930, Ankara, 1930, s. 100-101. Bu kaynağa göre, Türkiye'ye Mübadele yoluyla gelen göçmenlerin 40.041'i Edirne'ye, 33.138'i Balıkesir'e, 32.075'i Bursa'ya, 22.237'i Tekirdağ'a, 32.773'ü İstanbul'a, 31.867'si İzmir'e, 19.920'si Kırklareli'ne, 16.277'si Samsun'a, 15.530'u Koca-eli'ne, 15.668'i Niğde'ye, 11.872'si Manisa'ya yerleştirildi. Başka kaynaklarla kıyaslandığında bu rakamlara kuşku bakmak gerekiyor.

102 Buna göre; Merkez'e 4.345; Susurluk/Gürsu'ya 1.800; Yaylacık'a 590, Dansarı/İrfaniye'ye 474; Kilsan/İ.Paşa'ya 417; Fledar/ Gündoğdu'ya 729; İnesi/Özlüce'ye 477; Demirtaş'a 800; Anahor/Çaylı'ya 85; Tahtalı'ya 133; Bladiyunus/Yunuseli'ne 177; Görükle'ye 1266; Apolyont'a 540 olmak üzere Merkez'e ve merkeze bağlı yerleşim birimlerine 13.218 kişi yerleştirilmiştir. M. Kemalpaşa'ya 1254; Mudanya'ya 6.463; Karacabey'e 3.368; Gemlik'e 3.645 yerleştirilmiş, böylelikle, Bursa'ya yerleştirilenlerin sayısı 32.315 i bulmuştur. Bu sayı toplam 7.480 haneye isabet etmektedir. Tablonun tamamı için bkz. Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.86.

103 Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanı (1923-1961)*, SBF yay., Ankara, 1962, Ek 5; ayrıca bu kaynaktan akt: Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.88; Nesim Şeker, *a.g.e.*, s.74.

104 *A.g.e.*, s.73.

yerleştirilmiştir. 1927 tarihli Bursa Vilayet Salnamesi'nden Şeker'in aktardığına göre ise Bursa'ya bu tarihe kadar yerleştirilen mübadil göçmen sayısı 33,215'tir. 14,117 kişi Bursa merkezine ve merkeze bağlı köylere, geri kalan 19,098 kişi ise Orhangazi, Mustafa Kemalpaşa, Mudanya, Karacabey, Gemlik ve bunlara bağlı köylere yerleştirilmişlerdir. Bu sayı, gayri mübadil olan göçmenler, mülteciler ve harikzadeganlarla birlikte toplam 40,708'i bulmaktadır. Ancak, Bursa'ya gelen göçmenler bu sayıyla sınırlı değildir. Balkan Savaşlarından sonra Bursa'ya gelen göçmen sayısı ise 81.265'tir.¹⁰⁵

Bursa'ya gelen göçmenler ağırlıklı olarak Girit, Preveze, Yanya, Drama, Langaza ve Vodina bölgesinden getirilmişti.¹⁰⁶ Langaza'dan getirilenler, Bursa'nın Subaşı, Seyran, Harmanlı, Ulubat, Karakoca, Karacaoba, İrfaniye, Görükle, Yaylacık köylerine yerleştirildiler. Drama'dan gelenler Yeniköy, Şahinyurdu, Cihatlı, Yaylacık, Tahtalı, Karacaoba, İkizce, Karakoca, Harmanlı, Seyran, Subaşı köylerine; Vodina'dan gelenlerse, Yeniköy, Gündoğdu, Gürsu, Karamet, Ortaköy, Yenigürle, Yenisölöz, Yunuseli köylerine yerleştirilmişlerdir. Kaplanoğlu'nun saptamasına göre, Girit adasından Bursa'ya iki gemi göçmen getirmiştir. Bunlar ağırlıklı olarak Kandiya ve Hanya'dan gelmişlerdi. Bunlar Gemlik ve Mudanya çevresine yerleştirildiler. Girit'ten gelen göçmenlerin hemen hiç birisi Türkçe konuşmayı bilmiyorlardı. Söz konusu bu göçmenler marata, rodika, vuruver, askolibrus, feva, asfaraca, avranos, rezico (hindiba) gibi çok sayıda ottan yemekler yapıyorlardı. Zeytinyağcılığı bilen bu insanlar,

Gemlik'te Mudanya'da zeytinyağcılığın gelişmesine katkıda bulunmuşlardı. Serez'den gelenler; Bursa'nın Cihatlı, Marmaracık, Gürsu, Ulubat, İsmetiye, Sugören, Trilye köylerine; Yanya'dan gelenler Gemlik ve Mudanya kasabalarına; Kalkış'tan gelenler Derbent, İsmetiye; Apolyont, İkizce; Yunuseli köylerine yerleştirilmişlerdi. Florina'dan gelenler Apolyont'a; Kozana, Karaferye ve Kayalar'dan gelenler Çatalağıl, Harmanlı, Başköy, Yenigürle; Kavala'dan gelenler Mudanya ve Görükle'ye; Sarışaban'dan gelenler de İnesli'ye yerleşmişlerdir. Preveze'den gelenler Gemlik'e, Yenicevardar'dan gelenler Karacaova'ya, Mustaca, Davutça, Topçu, Karaoğlu, Doğancı, Sarıca, Kurfahı, Gündoğdu ve Karacaova'ya köylerine yerleştirildiler. Dağ bölgelerinde, hayvancılıkla uğraşan Pomaklar ise Yenice ve Mudanya'nın köylerine iskan edildiler.¹⁰⁷

Bu insanların büyük kısmı yoksuldu. Bir kısmı tarımla uğraşmayı pek bilmiyorlardı. Bursa'ya yerleştirilen göçmenler arasında Kıptiler de vardı. Yunanistan'da iken daha çok kalaycılık, hizmetçilik ve demircilik gibi işler yapan bu insanlar; ağırlıklı olarak Bursa merkez olmak üzere Yenişehir, İznik, Karacabey gibi kasabalara yerleştirildiler. Ayakkabı boyacılığı, kalaycılık ve demircilik işlerini sürdürdüler.¹⁰⁸ Bunların dışında, aynı dönemde, mübadele kapsamına girmeyen ama gayrimübedil olarak nitelendirilen Arnavut, Pomak ve Bulgaristan ve Üsküp bölgesinden gelenler de Bursa'ya yerleştirildiler. Kaplanoğlu, bu dönemde yerleştirilen Arnavutlarla ilgili "binlerce" deyimini kullanmaktadır.¹⁰⁹ Bunların yanı sıra, savaş

105 Nesim Şeker, *a.g.e.*, s.75.

106 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.58-59.

107 *A.g.e.*, s.66-71.

108 *A.g.e.*, s.58-73.

109 *A.g.e.*, s.90.

yıllarında evi barkı yanan ve adlarına “harikzede” denilen önemli bir grubun Bursa’ya yerleştirilmesine de çalışılmıştır.¹¹⁰

Göçmenler, Yunanistan’da terk ettikleri koşullara uygun ortamlar arıyorlardı. İlk başlarda iskan memurları bir plan dahilinde, gelen göçmenleri kendileri yerleştirmeye çalıştılar. Kimi zaman da yerleştirilecekleri yeri belirleme işi göçmenin kendisine de bırakıldı. Koşullara göre, bazı göçmenler geçici iskan bölgelerinde bir süre bekletilirken, bazıları doğrudan iskan edilecekleri yörelere gönderiliyordu. Pek çok göçmen, iskan edildikleri yörelerde evlerini yapana dek çadırlarda yaşamak zorunda kaldılar. Devlet evlerin yapımına yardımda bulunuyor; ancak göçmenler kendi evlerini kendileri yapmak zorunda kalıyorlardı.¹¹¹

Türkiye’nin genelinde görülen görüntü, ayrıntıda farklılıklar taşımakla birlikte, genelde ortak özelliklere sahiptir. Bursa da da, azınlık nüfusun azalmasıyla önemli bir üretim boşluğu oluştu. Gelen göçmenler bu boşluğu kısmen doldurdular. Üretim biçimlerinde ve türlerinde gayrimüslimlerin ayrılmasıyla büyük bir eksiklik ortaya çıkmıştı. Gelen göçmenler, olabildiği ölçüde bu boşluğu doldurmaya çalıştılar. Yeni üretim biçimlerini ve türlerini bölgeye taşıdılar. Kendileri yeni kültür biçimlerini ve türlerini bölgeye aktardıkları gibi, kendileri de bölgedeki üretim türlerinden ve biçimlerinden etkilendiler. Karşılıklı bir adaptasyon süreci yaşandı. Kısacası, bölgenin tarım, sanayi, ticaret ve hizmet alanlarındaki görüntüsü ile kültürel dokusuna yeni zenginlikler aktarırken, kendileri de yerli kültür özelliklerinden

etkilendiler. Tarım alanında ortaya çıkan boşluğu doldurmada önemli bir etken oldular. Göçmenlerin bir kısmı terk edilen Rum ve Ermeni terkedilmiş mallarına yerleştirilirlerken, bir kısmı da devlet arazilerine yerleştirildiler. Göçmenlerin boş alanlara yerleştirilmesiyle, bu alanlar üretim sürecinin içine alınmış oldu. Devlet, olanakları ölçüsünde toprak dağıtımının yanında göçmenlere tarımsal araç-gereç ve donanım kredisi dağıtarak, üretim süreçlerini hızlandırmaya çalıştı. Toprak, tohumluk, tarım araç-gereçleri ve çift hayvanları dağıtıldı. Böylece Rumların ve Ermenilerin terk etmiş oldukları topraklara iskan edilen göçmenler; toprağa yerleştirilmelerinin hemen ardından, bu alanları ekip-biçmeye başladılar. Göçmenler yoğun olarak mısır, tütün ve çavdar ekimiyle uğraşıyorlardı. Selanik, Drama ve Kavala gibi yerlerden gelenler, özellikle tütün ekiminde ve üretiminde son derece becerikliydiler. Giritten gelip Trilye’ye yerleşen Türkler üzüm, ipekböceği ve şarapçılıkla ilgileniyorlardı.¹¹² Gelenler arasında balıkçılıkla uğraşanlar da vardı. Toprak, tarla, bağ ve bahçe dağıtımı, Mübadele İmar ve İskan Kanunu’nun öngörüsüne uygun biçimde yapılıyordu. Bursa’ya gelen 7082 adet aileden 31.658 kişiye, 5.315 ev, 719 dükkan, 1844 arsa, 150.221 dönüm toprak, 4.445 dönüm bağ, 33.885 dönüm bağ dağıtılmıştır.¹¹³ Bunların yanı sıra göçmenlerden bazılarına pulluk, orak, çayır makinası, elli kadar bargir tırmığı, taksitle traktör ve tohumluk da dağıtıldı. Kent merkezine yerleştirilenler de, sanayi, ticaret ve hizmet sektöründe yer alarak, bu alanlarda ortaya çıkan boşluğu doldurmaya çalıştılar.¹¹⁴

110 *A.g.e.*, s.92.

111 *A.g.e.*, s.100-101.

112 Fulya Karakoç, Divencî’nin 13 Eylül 2007’de Trilye’de Ercan Kara, İsmet Parkın, Abdi Uyanık ve 20 Haziran 2007’de Safiye Ersöz ile yaptığı söyleşilerden.

113 Cevat Geray, *a.g.e.*, Ek.5’ten akt. Nesim Şeker, *a.g.e.*, s.88.

114 *A.g.e.*, s.47.

Bu süreçte, önemli sağlık sorunları da görüldü. Özellikle göçmenler iskan alanlarına yerleştirildikten sonra, bu süreçte salgın hastalıklara rastlandı. Ağır soğuklar nedeniyle, Demirtaş köyünde iki günde 800 göçmenden 43 kişinin öldüğüne tanık olundu.¹¹⁵ Bu süre içinde, Vefikpaşa Hastanesi, Askeri Hastane'de revirler açılmış; Kuruçeşme, Apolyont, Demirtaş, Susıgırlık köylerinde de sağlık memurlarının yönetiminde 30'ar yataklı revirler yapılmıştır. Seyyar sağlık ekipleri oluşturulmuştur.¹¹⁶

Yasal yöndeki bu uygulamalara karşın, süreç içinde, özellikle parçalanmış ailelerin, akrabalarının ve hemşeriliklerin birleştirilmesi adına göçmenler yerleştirildikleri yerleri terk edip yakın akrabalarının ya da Yunanistan'daki komşularının yanlarına gitmeye çalışıyorlardı.¹¹⁷ Bu şekilde, Bursa'da da yer değiştirenler vardı. Bu tür yer değiştirmelerin önüne geçmek amacıyla resmi uyarılar bile yapılıyordu.¹¹⁸

Kavala, Selanik, Dedeagaç ve Ustrumca'dan gelenler Türkçe konuşamıyorlardı. Giritliler'den bazıları yaşamları boyunca hiç Türkçe öğrenemediler. Giden Rumlar'ın çoğu da Türkçe konuşamıyordu. Giritliler, ot yemeklerine düşkünlükleriyle tanınıyorlardı. Türkler, gelen Giritliler'in ot yemeklerine düşkünlüğüne bakıp, "Hayvanlarımıza ot kalmayacak" diye bunu bir alay konusu bile yapmışlardı. Tarihsel süreç ve bu süreçte kentleşme dokusu, Giritliler'in alışkanlıklarını büyük ölçüde değiştirdi. Zeytincilik, ipek böcekçiliği, arıcılık, döşemecilik gibi meslekler Bursa yöresinde yaygınlaştı. Arıcılıktaki bu uyanış,

bir süre sonra ortadan bütünüyle kalktı. Tarımın gelişmesine koşut olarak zeytin ağaçlarının ilaçlanmasıyla, arıcılık yok oldu. Üzüm bağları zaman içinde hastalıktan dolayı söküldü.¹¹⁹ Elle yapılan zeytincilik yerini, modern fabrikalara bıraktı. İpekböcekçiliği de süreç içinde geriledi. Gelenler, kendi dokuma tezgahlarında, kendilerine özgü motiflerle kumaşlarını dokuyorlardı. Bunlar sanayide otomasyonun artmasıyla zamanla ortadan kalktı. Giritliler ağırlıklı olarak keçi eti yiyorlardı. Girit kökenliler arasında keçi beslemek yaygındı.¹²⁰

Mübadele göçmenlerinden sonra da Bursa hep göç alan bir kent oldu. Özellikle Bulgaristan'dan gelen göçmenlerden önemli sayıda göçmen Bursa'ya yerleştirildi.¹²¹ Kentin kültürel dokusu bu göçlerle birlikte sürekli değişti. Bugünkü Bursa'nın sosyo-ekonomik ve kültürel dokusunda, göç yollarına dökülüp bu kente yerleşen ve başka coğrafyaların özelliklerini taşıyan insanların katkısı yoğundur. İmparatorluklardan uluslaşmaya dönük süreçlerde, bu tür acılar hep yaşanıyor. Ancak, kentleri oluşturan nüfus yapılarının tarihsel köklerini incelemek, sosyo-ekonomik ve kültürel dokuların analizini yapmak, bu yapıları anlamamıza ve algılamamıza da büyük olanaklar sunuyor. Kuşkusuz eğitimden mimariye; altyapıdan, üretim ilişkilerine, siyasal ve kültürel eğilimlere dek, pek çok hedefin ve stratejinin belirlenmesinde bu tür analizler oldukça önem taşımaktadır.

Bursa bu açıdan tam bir laboratuvar gibidir.

115 *Arkadaş*, 30 Ocak 1924'ten akt: Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s.95.

116 *A.g.e.*, s. 97.

117 Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, s.56.

118 *Hüdavendigar*, 1 Ocak 1925'ten akt. Nesim Şeker, *a.g.e.*, s.45-46.

119 Fulya Karakoç Düvenci'nin söyleşisinden.

120 Aynı söyleşiden.

121 Zeliha Yeşilyurt, "Bulgaristan Türk Çocuklarının Faciası", *Türk Kültürü*, XIII/ 153-155 (Temmuz, Ağustos, Eylül, 1975), s.34.

Fotoğraf 1- Mübadele Göçmenlerini Taşıyan Bir Gemi

Fotoğraf 2- Göçmenlerden Bir Grup

Fotoğraf 3- Bursa'ya Getirilen Göçmenler

Fotoğraf 4- Bursa'ya Getirilen Göçmenler

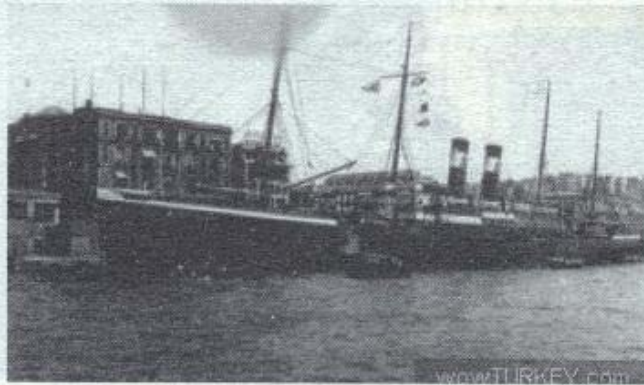
Fotoğraf 5

Fotoğraf 6

Fotoğraf 7

Fotoğraf 8

Fotoğraf 9- İskan Edilmeyi Bekleyen Göçmenler
Kaynak: Raif Kaplanoğlu, Özel Arşivi

Fotoğraf 10- Bursa'ya Getirilen Göçmenler

Fotoğraf 11

Fotoğraf 12

Fotoğraf 13

Fotoğraf 14
Mustafa Necati Bey
Mübadele İmar ve İskan Vekili

Fotoğraf 15- Karaya Çıkan Göçmenler

Fotoğraf 16- Göçmenlerin Yaptığı Kutlamalar